ELŐSZÓ HELYETT

„Egyszer volt, hol nem volt, a Dunán túl, az Óperenciás-tengeren innen, ott, ahol a nap az egyik oldalon fölkel, a másikon meg lemegy, volt egyszer egy kicsi madárka. Ennek a kicsi madárkának aranyból volt a tolla. Ha rásütött a nap, ezernyi színben csillogott, ragyogott, tündöklött, hogy a szem majd belevakult. A szemei gyémántból voltak. Ez a madárka igen kicsi volt, de ha fölszállt a levegőbe, majd elérte az eget. Ott a magasban lebegett egy helyben, mint egy kis pacsirta dalolt, énekelt úgy, hogy majd a szíve beleszakadt. De aztán ahogy az évek múltak, egyre ritkábban repült fel. Nem merte fészkét elhagyni, mert mindig a kicsi fiaira vigyázott. Ott gubbaszott és a két kis lábával úgy megkapaszkodott, hogy sem a vihar, sem a kányák, meg a tolvaj szarkák sem tudták onnan kirángatni.

Na, de aztán mindig több kánya támadta meg, csípték itt, marták ott. Hát a végén úgy megkopasztották, hogy az arany tollakból még csak mutatóba is alig maradt valami. Mit volt tenni, mit nem, a kicsi madárka elment a bádogoshoz és avval csináltatott uj tollakat. Az meg is csinálta, a madárka meg azokat egyenként bearanyozta. De bizony hiába volt az. Akárhogy aranyozta, az bizony már nem ragyogott. Hát hogy is? Nem volt már igazi, meg nehéz is volt. Nem tudott már többé felrepülni, aztán ezután már nem is énekelt a magasban. Az már csak a fészkében gubbasztott, abba kapaszkodott. A fiait védte. Aztán hogy a kánya ne csíphesse el őket a levegőben, azokat sem engedte repülni. Így aztán azok azt nem is tanulták meg. Aztán mert nem repültek, nem is énekeltek.

De hiába gubbasztott a fészekben, hiába védte kicsi fiait, azok mindig csak elveszelődtek, mindig kevesebb maradt meg. Aztán ami megmaradt, az sem tudott már repülni, meg a tolla sem ragyogott, a hangjukból meg csak olyan károgásféle lett. Aztánmeg, mert a lábukkal mindig olyan erősen kapaszkodtak, azok is görcsöt kaptak, elgyöngültek. Az lett a vége, hogy a kicsi aranymadár teljesen elerőtlenedett. Most csak fekszik fészkében, ott vergődik szegényke, de már arra is alig van ereje. Hát bizony az egyre halkabban csipog. A varjak meg mindig elrabolják kicsinyeit. Hát persze, mert már nem tudja védelmezni őket.

Az a kicsi nyulacska, amelyik a Dunán túl, az Óperenciás-tengeren innen, ott, ahol, a nap az egyik oldalon fölkel, a másikon meg lemegy, ide-oda futkároz, az mondta ezt el nekem. Hiszem is, nem is, de valami igaznak csak kell lenni benne, mert a csipogást már magam is alig hallom.”

A költői lélekkel megáldott alsóőri Bába Roza néni költötte ezt a mesét, nemsokkal halála előtt akkor, amidőn egyszer késő éjszakáig a burgenlandi magyarok történetéről, azok múltjáról és jelenéről beszélgettünk. Virágnyelvének gondolatmenetét megértettem akkor is, ha nem értem meg, hogy az ő aranymadara haldoklik.

A Roza néni költötte meséből lett a kötet címe „Aranymadár”. Ami betűkbeszedve itt áll, ennek a kicsi madárnak egyre gyöngülő énekéből jött össze, meg

aztán abból, hogy a fészekben megragadt tollacskákat gondosan összegyűjtöget-tem. Így aztán van köztük még arany is, megszürkült, fényevesztett is. Ilyen vagy olyan, mind a Roza néni aranymadarától származik. Amit találtam, úgy adom közre, hogy a tudós ember használhassa, az meg pedig, aki ezt az éneket szereti, megérthesse.

Wien-Heiligenkreuz, 1987.

BEVEZETÉS

A magyar, illetve a magyarországi mesekutatásnak olyan jelentős történelme van, amit nyugodtan és büszkeséggel tehetünk le az egyetemes európai néprajz asztalára. Ez nemcsak az eredményekre, hanem a módszerekre is vonatkozik. Szándékosan használom a „történet" helyett a „történelem" kifejezést, mert a magyarországi kutatás minden korban belekapcsolódott az egyetemes európai meseanyag feltárását célzó tevékenységbe. A 19. és a 20. század folyamán ható szellemi áramlatok állandóan hatottak a magyar kutatásra. Ez azonban sohasem jelentett szolgai másolást, hanem olyan megvalósítást, amely ugyan a kontinensünkön ható áramlatoktól indítékot kapott, de ugyanakkor az egyes korszakok magyar hagyományos kultúráját tükrözte. Azt sem hallgathatjuk el, hogy főleg a huszadik század második felében a magyar módszerek is komoly mértékben hatottak a nemzetközi szemléletre. Elmondhatjuk, hogy ez a kutatási tevékenység kezdettől fogva „két arcú" volt: magyar és európai.

Nehéz, és ebben a kötetben fölösleges is lenne, azt a sok nevet felsorolni, akik nemcsak magyar, hanem európai rangot is elértek. A burgenlandi magyar paraszti települések elbeszélőkultúrájának összefoglaló vizsgálatát célzó társadalomnéprajzi (Szociálethnológiai) munkában nincs is erre szükség. Azt sem tartom fontosnak, hogy az osztrák mesekutatás történetét itt részletezzem. Erről már a közelmúltban elhalálozott Karl Haiding olyan kimerítő leírást adott, amely szakmai igényeinket minden téren kielégíti. Ugyancsak ő foglalta össze a burgenlandi elbeszéléskutatás történetét is. Megállapításai a szakemberek előtt ismertek, itteni megismétlését feleslegesnek tartom.

A francia felvilágosodás hatására aktívvá vált rigai evangélikus lelkész, Herder, sokoldalú tevékenysége hatott az európai mesekutatás kezdeteire, de közvetve a néprajztudomány kialakulására is. A kor szellemi áramlataiból fakadóan Grimm olyan egyéni utat alakított ki, amelyik Bécsben is komoly mértékben érezhetővé vált. Voigt Vilmos megállapítása szerint a 19. század elején itt élő Gaal György is az ő hatása alatt és szellemében gyűjtötte össze a Bécsben állomásozó magyar huszároktól azt a meseanyagot, amelyet ugyanebben a városban 1922-ben német nyelven adott ki. Ezt nemcsak azért tartom megemlítésre méltónak, mert Gaal munkája volt az első olyan magyar, tudományos értékű mesekutatási alkotás, amelyik akkor Európának elsőként mutatta be a magyar hagyományos szellemi kultúra egy részletét, hanem azért is, mert ebben a korban sok, a magyar középnemesi és polgári rétegből származó személyiség élt Bécsben, akik egy akkori birodalom központjából a hazai szellemi élet kialakításáért küzdöttek. Személyiségek, akik a megrekedés veszélyébe került magyar életből Bécsbe kerülve összetalálkoztak az európai szellemi áramlatokkal és azokat magukon átszűrve közvetítették népükhöz. Amikor a magyar határtól nyugatra élő kis maroknyi csoport elbeszélésanyagát útjára bocsátom, kötelességemnek tartom azokra emlékezni, akik már korábban Bécsből szolgálták népük ügyét.

Jómagam is ebben a városban élek. A Bécsi Tudományegyetemen keresztül ideköt munkám, amelyhez nemcsak az osztrák, hanem az egyetemes európai néprajz kutatás is hozzátartozik. Itt végzem el feladatomat, kötelességem teljesítésére alkalmas alapot viszont nagyrészt Magyarországon kaptam meg. Módszeremet abból kiindulva, de az ausztriai társadalmi alakulásra építve fejlesztettem tovább. A megváltozott életforma nemcsak a társadalomra hat, hanem a kutatóra is. Minden átélt változásnál megmarad a korábbiból az, ami az újba beleillik és ez nálam az, amit a magyar szakmai kiképzésből kaptam. Nincsen megszilárdult kultúra. A társadalom örökké alakul és ez kihat a kultúrára éppenúgy, mint annak kutatójára. Rám is.

Még a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia történetével függ össze, hogy a birodalom magyar oldalától eltérően az ausztriai oldalon nem alakult ki rendszeres, következetes mese-, illetve elbeszéléskutatás. Szakmánk ezen területén belül Ausztria Karl Haiding kutatásáig fehér folt maradt Európában. Haiding volt az, aki szerintem, az osztrák mesekutatást európai színvonalra emelte, aki elszakadt a 19. századtól és már a 20. század szemlélete szerint dolgozott. Szóbeli közlése szerint munkája kezdetén sokat kapott a magyar néprajztól is. Korabeli kutatótársaival szemben hangoztatta, hogy a társadalmi változások ellenére is, lehetséges még az élő mese kutatása és ehhez megadta módszerét is. Az „Ethnographia Pannonica" első Szimpóziumán tartott „Die Volksmärchenforschung in Österreich" című előadásában a következőket mondta: „Az első feladat az, hogy a nép szájából hallott történeteket feljegyezzük, ami a kutató munkamódjától és ez a lehetőségektől függően lehet felületes vagy pontos (azaz szószerinti). Fontos lenne egyidejűleg a mese életének megfigyelése és felkutatása is: *a hagyomány hordozója, a hely és alkalom, a mesehallgatók állásfoglalása.* Csak a folyóiratokban vagy könyvekben történő közlés során jönnek elő a kutatók gyakran véletlenségből történt feljegyzései, amelyek további tudományos kiértékelést tesznek lehetővé." Ugyancsak ebben az előadásban mondta: „Nagy időbeli megszakításokkal három évtizeden keresztül kutattam az eltűnő hagyományokat úgy, ahogy ezt napi munkabeli gondjaim megengedték. Ha lassan is, de sikerült, az 1953 előtti, az Ausztriából ismertté vált meseanyagot négyötödével megnövelnem és amellett még a korábbi időkből meglévőkről adatokat találnom."

Kutatási fő területe Burgenland volt. Ez a tartomány 1921 után nem került be az akkori Ausztria általános fejlődésébe, de ugyanakkor a magyarországiból is kimaradt, mondhatnánk, szellemi kultúrájában is megrekedt. Számunkra ez azt jelenti, hogy a kényszerkonzervativizmusban élő kis- és törpeparaszti társadalom tagjai éltek a mesével, ez szervesen hozzátartozott kultúrájukhoz. Az itt élő három nyelvcsoportból (német–horvát–magyar), Haiding a németet választotta ki kutatásai céljára. Ebben belső, személyes világnézete mellett az is szerepet játszott, hogy a többiek nyelvét nem ismerte.

A német nyelvcsoport tagjai nem kerültek 1921 után nemzetiségi konfliktusba. Lényegében nem változott meg az ő anyagi helyzetük sem, de a különböző „germán" akciók eredményeként, a polgárosodás őket hamarabb és erősebben érte el, mint a táj más nyelvű lakóit. Ebben az időben még meg voltak a nemzetiségi iskolák is, amelyeket 1938 után megszüntettek. A horvát és magyar anyanyelvű falvakban a mesemondás megmaradt, a német nyelvűekben viszont a

nemzetiszocialista oktatás mindent megtett, hogy táji kultúrát kiszorítsa. Így itt a mesemondás is visszaszorult. Amikor Haiding kutatásait megkezdte, márcsak egy kihaló mesevilággal került össze. Nem talált olyan mesemondót, aki nagyobb számú repertoárral rendelkezett volna. Személyes közlése szerint egy-egy személytől csak négy-öt mesét és trufát tudott felvenni. Így aztán elég fáradságos feladatra vállalkozott.

Karl Haiding kizárólag mesegyűjtést végzett, csak mesét és trufát keresett. Általában egyedül volt a mesemondóval és így nem ismerte meg a mesemondó és hallgatói közötti kapcsolatot, az elbeszélés során kialakult „mesevilágot". A mimikával kapcsolatos írásainak értékét ez a megállapítás nem csökkenti. Érdeme az elvégzett munka, az ember, a személyiség felfedezése a mesemondásnál és az osztrák mesekutatás nívójának lényeges emelése.

Az átcsatolást követő évek folyamán a burgenlandi horvátok egy sajátságos helyzetbe kerültek. Lélekszámuk, a magyarokéval szemben, mintegy 45 000 volt. Néhány, a nagyiparhoz orientálódó falut kivéve, egynyelvű településekben éltek, azaz a falu nyelve horvát volt. Még Magyarországon kiképzett, magas szellemi színvonalon álló értelmiségük (tanítók, papok, jogászok) gondoskodott a szellemi igényeknek a nemzetiség nyelvén való kielégítéséről. A horvát nyelvű egyházi folyóiratok, tankönyvek, kalendáriumok rendszeresen jelentek meg és a Horvát Kultúregyesület is aktívan dolgozott. Kialakult egy horvát nemzetiségi (nem nemzeti) öntudat, amely a második világháborúig állandóan erősödött. Ennek egyik oka az volt, hogy magasabb rangú tartományi tisztviselők és politikusok nyelvcsoportjukat eredményesen képviselték. Gazdasági téren, az ország akkori helyzetétől függően nem sokat tudtak tenni. Fő törekvésük az volt, hogy megtartsák a nyelvileg is zárt faluközösségeket. Ebben az időben szándékukat siker koronázta és a kényszerkonzervativizmus ellenére is (vagy éppen ezért) igen aktív és magasfokú belső kommunikációjú kultúra alakult ki, amely legerősebben a zenei életre és az elbeszélésanyagra hatott.

Házas asszonyok, azaz családanyák, többsége egynyelvű maradt, a férfiak azonban, mint vándormunkások, nagyrészt háromnyelvűek. Ez számunkra azt jelenti, hogy fizikai és nyelvi mozgékonyságuk révén az elbeszélőkultúra anyagának háromirányú közvetítésében jelentős volt a szerepük. Ennek ellenére téves lenne arra gondolni, hogy ezt otthon töltötték be. Tekintve, hogy ők már a monarchia ideje alatt is falujuktól távoli vidékekről biztosították az otthoni napi kenyeret, a mesemondás falujukban átszállt az asszonyokra. (Csak úgy mellékesen jegyzem meg, hogy a legtöbb esetben a család is anyajogú lett.) A férfiak otthonlétük ideje alatt nem meséltek. Kocsmai találkozásaik során inkább a trufákat mondták el egymásnak, de csak ritkán családtagjaiknak. Azáltal, hogy a mese a férfiaktól az asszonyokra szállt át, azaz azokra, akik nem forogtak a nagyvilágban, egy elég archaikusnak tűnő anyag maradt meg. Ugyanakkor megnőtt elbeszélésanyagukban a hiedelemmondák jelentősége. A legmeseszerűbben kiszínezett hiedelemmonda anyagot a horvát falvak asszonyainál találtam meg. (Ezt bizonyítja az a két kötetem is, amely a pásztorházi [Stinatz] asszonyok elbeszélőkultúrájáról, gyűjtésem anyagából 1983-ban és 1987-ben jelent meg.)

Annak ellenére, hogy a horvát értelmiség száma nagyobb volt, mint a német nyelvű lakosságé, nem beszélhetünk ezen a téren komolyabb kutatási tevékeny-

ségről. Zenei anyagukat összegyűjtötték ugyan, de ez nem tudományos feldolgozás céljából, hanem a továbbadás és a megőrzés érdekében történt. A szórványosan Zágrábból átjövő horvát kutatók nem keresték a kultúra együttesét, hanem csak a nemzetinek vélt jelenségeket. Rendszeres kutatásra csak 1961 után került sor, amikor a pinkavölgyi lakosság, azaz mind a három nyelvcsoport hagyományos kultúrájának kutatását összehasonlító vizsgálat formájában megkezdtem. Ennek keretében azonban nem a meseanyagot, a megtalálható meséket kerestem, hanem azt, amit az élő kultúrában, személyemtől függetlenül, egymásnak elmondtak.

Haiding 1953-ban kezdte meg kutatómunkáját, de kizárólag német nyelvű lakosság között és a német nyelvszigetkutatókkal megegyezően igyekezett mindent, amit talált, németnek tekinteni. Mint, ahogy már jeleztem, ő egy polgárosuló közösségbe került bele, és csak egy korábbi életforma maradványaival találkozott. Pásztorházi (Stinatz) kutatásomra 14 évvel később került sor: akkor, amikor a férfiak többsége már ingázómunkás lett, de az anyák még nem lettek munkavállalók, azaz háromgenerációs közösségük még nem bomlott fel. Ugyancsak 1961-ben kezdtem meg munkámat a pinkavölgyi magyarok között, ahol ismét más helyzettel találkoztam.

A burgenlandi német anyanyelvűek a korábbi nyugatmagyarországi kisebbségből új hazájukban a többséget képviselték, az itteni magyaroknál, ez fordítva volt. Ha a tájat országhatár nélkül tekintjük, akkor megállapítható, hogy itt a magyarok a törökkor óta állandóan kisebbségben voltak. Tényleges számuk a monarchia ideje alatt is messze a horvátok alatt maradt. Már ebben az időben sem volt jelentős értelmiségük. Aki közülük iskolát végzett, elhagyta faluját. A századvégi nemzetiesítő akciók keretében a német és horvát fiatalokat a magyar állam ösztöndíjakkal támogatta, a magyarok gyermekei ezt csak kisebb mértékben kapták meg, mert ők „úgyis magyarok" voltak. A Burgenlanddal Ausztriához került magyarok életformája bizonyos mértékig megrekedt már korábban is, akkor, amidőn 1848-ban parasztnemesi jogaikat elvesztették. Kiváltságos helyzetük megszűnése nemcsak öntudatvesztéshez, hanem egyre gyorsabbá váló anyagi elszegényesedéshez is, vezetett. A törpeparaszttá vált hajdani parasztnemesek kultúrája (szellemi és anyagi) a 19. században ragadt meg, hogy aztán 1965 után a civilizáció betörése teljes szellemi elszegényesedésbe vesse őket. Ez a hatás náluk lényegesen erősebb volt, mint a másik két nyelvcsoportnál.

A burgenlandi és a horvátországi horvátok kapcsolata az első világháború után igen aktív lett, ezzel szemben a magyarok önmagukba zárkóztak és Magyarországról semmiféle kulturális támogatást sem kaptak. *Nemcsak nemzeti kisebbségi helyzetbe szorultak, hanem kisebbségi érzéseik is felébredtek.* Megszűnt a magyar nyelvű sajtó, amelynek azonban korábban sem volt komoly jelentősége. Erősebben hatott az a tény, hogy a magyar nyelvcsoport tagjai közül csak kevesen, leginkább a munkássorban lévők, ismerték a két másik csoport nyelvét. Német lett a táj hivatalos nyelve, és mert ezt nem tudták, mégjobban beszorultak településükbe. Korábban a németek és a horvátok a magyar és nem az osztrák hadsereghez vonultak be, ahol a magyar nyelvet megtanulták.

Az erős egynyelvűség elszigetelő hatása magmutatkozott a parasztfalvak lakóinál éppenúgy, mint a majorok cselédségénél. (E két közösség tagjai nem tud-

tak egymásról.) Az 1930 utáni évek egyre erősebb németországi nacionalszocialista agitáció nemcsak az elszigeteltséget növelte, hanem a kisebbségi érzést is. Amikor a nácik Ausztriában átvették az uralmat, megszüntették a majorok jól működő magyar iskoláit, majd a parasztfalvakéit is. A férfiak kénytelenek voltak a német hadseregbe bevonulni, ahol a nyelv nem ismerése miatt ismét csak alantas helyzetbe jutottak. A háború évei alatt magtanulták a nyelvet és kezdték szégyelni magyar nyelvtudásukat, illetve megszűnt számukra a magyar nyelv értéke.

A háború utáni ún. „kemény határ" elszigetelte őket a szomszédos nagyobb központoktól (pl. Szombathely, Mosonmagyaróvár, stb.) és egyre erősebb lett abbeli meggyőződésük, hogy falujuk nyelvével semmit sem tudnak elkezdeni. Amikor a nagyhatalmak 1954-ben az ausztriai békeszerződést aláírták, abban bent volt a nemzetiségek védelme, ám a felsorolásból kifelejtették a magyarokat. Ez azt jelenti, hogy nem volt nemzetiségi joguk! De erre nem is tartottak igényt. Erre az is bizonyság, hogy a felsőőri kálvinisták magyar nyelvű iskoláját maguk a szülők adták fel. Magyar iskolai oktatás csak annyiban maradt meg, hogy a gyerekek magyar nyelven kezdtek el németül tanulni. Ennek eredményeként magyarul sem írni, sem olvasni nem tudtak az ekkor felnövők. Kialakult egy betűtől függetlenné vált, magyar szóbeliségen alapuló kultúra, amely tökéletes izolációban élve, egyre jobban elvesztette tartalmi jelentőségét. A vallási különbségek az egymásmellett élő magyar települések kapcsolatát is meghiúsították.

A magyar nyelv szokássá vált és a magyarságtudat megszűnt. Helyét a falutudat foglalta el. Ez azt jelenti, hogy pl. szokás volt, hogy Őriszigeten belül magyarul beszéltek, mert ez ott könnyebb volt, mint ahogy nekem is mondták; „Itt nálunk a szigeti nyelv szokás." (De ez nem azonos az alsóőrivel.) Amikor a két szomszédos ország kapcsolata egyre jobb lett és az illetékesek aláírták az osztrák–magyar kulturális szerződést, ez a burgenlandi magyaroknak nem tudott használni. Már annyira leszoktak a magyar nyelvről, hogy ennek a szerződésnek a jelentőségét nem értették meg. Ezen a helyzeten a vízumkényszer megszüntetése sem változtatott lényegesen.

Egy ilyen magyarságtudatától elszakadt, nyelvében megragadt közösségben kezdtem meg 1961-ben néprajzi kutatásomat. Előttem csak néhány, pár napra odalátogató magyar népdalkutató került csak ide. A magyar néprajztudomány számára ez a terület addig fehér folt maradt. Függetlenül attól, hogy ma Ausztria egyetlen nemzetiségének hagyományos kultúrája sincs olyan mértékben felkutatva, mint az itteni magyaroké, ennek a nyelvcsoport tagjaira nem volt hatása. Az a néhány magyar értelmiségi, aki ezt a kihaló csoportot megmenteni igyekszik, sem támaszkodik ezekre, a részben már német nyelven kiadott, eredményekre. A kutatás végrehajtásához szükséges anyagiakat részben saját keresetből, részben pedig az illetékes osztrák tudományos szervek támogatása révén sikerült biztosítani. (Csak úgy mellékesen jegyzem meg, hogy az osztrák kutatás sem foglalkozott behatóbban evvel a területtel, csak kérdőíves munka folyt, amit kartográfiai célra szándékoztak kiértékelni.)

Egyetlen néprajzi kutatást sem lehet lezártnak tekinteni. Akkor is, ha valaki egy korban az élő kultúrát monografikus módszerrel, és három generációt figyelembevéve megvizsgált, a rákövetkező generáció már a meglevőt továbbalakítja. A kultúrának éppen az a csodálatos tulajdonsága, hogy mindig mozgásban van,

mindig alakul, hogy az nem önmagáért van. Középpontjában nem a jelenség áll, hanem az ember, illetve az emberekből, a családokból kialakult közösség. A burgenlandi lakosság, köztük a magyarok is, a változó időben élnek bent, egy olyan korban, amelyben a hagyomány és a civilizáció egymással konfliktusba kerültek. Ez ahhoz vezetett, hogy a korábbi együttélési formák, a produkció, a mindennapok biztosításának módszerei, lehetőségei megváltoztak. Evvel párhuzamosan a kultúra is. Az 1965-ben lezárt összefoglaló és összehasonlító vizsgálat eredményei ma, huszonegynéhány év után, történelmi értékűek. Csak az akkori kultúráról adnak megközelítő képet, de ma már nem érvényesek, arra azonban alkalmasak, hogy egy újabb kutatáshoz, összehasonlítás céljára, alapot biztosítsanak.

Tempora mutantur! A változó idők megváltoztatják az embert, közösségeit, az egész társadalmat és annak kultúráját is. Evvel a változással párhuzamosan feltétlenül szükséges, hogy az a tudományág, amelyik ennek a változó kultúrának kutatásával foglalkozik, szintén ehhez alakítsa módszereit. Ez nem jelenti azt, hogy a korábbiakat mellőzi, de az új, az időben szükséges elől sem zárkózik el. A kettő kiegészíti egymást. Ezt igyekeztem a fejezet elején kihangsúlyozni, amikor a magyar mesekutatás módszereinek, szemléletének állandó alakulását megemlítettem. Láthatjuk, hogy a magyar társadalom változási fázisaiban, a kutatási szemlélet mindig gazdagodott, mindig szélesebb, a társadalmat egyre összefogóbb lett. Továbbra is szükséges maradt a rendszerezés, a jelenségek összehasonlítása, de az idők folyamán a jelenség, a mese mellett, annak hordozója, az ember is a középpontba jutott. Ennek felismerése szabta meg az én módszeremet is.

Mint ahogy, a „Kire marad a kisködmön?” c. munkámban, amely első ízben adott magyar nyelven összefoglaló képet a burgenlandi magyarok egy társadalmi csoportjának hagyományos elbeszélő kultúrájáról, elsődleges, alapkutatási eredményeket közlök. A burgenlandi magyar parasztfalvak egyetemes hagyományos kultúrájából az elbeszélő kultúrával kapcsolatos eredményeimet és megállapításaimat adom közre. Módszerem a felkutatott társadalomhoz alkamazkodik. Ebben természetesen érvényesül a kutató személyisége, látásmódja is. S éppen ez az, ami a kutatás szabadságát jelenti, és ahogy láttuk, a magyar mesekutatást is mindig előbbre vitte. Kezdetben csak a „mi” volt fontos, azaz a mese, mint a kultúra egy, az embertől elszakított jelensége. A módszertani fejlődés eredményeként hamarosan feltűnt a „ki” is, azaz az ember, aki a mesét elmondta. *Ez a „ki”, az ember, azonban egy társadalmon belül élt és él, annak előírásaitól, változásától függ és így szükségesnek tartottam, annak megvilágítását, ki, milyen körülmények között, a közösségtől való függésének milyen státusában válik aktívvá és a közösség tagjai erre hogyan reagálnak.* Arra is igyekeztem választ adni, hogy a közösség és a jelenség, illetve a jelenségcsoportok közötti viszony, hogyan, és miért, mikor alakul.

A hagyományos néprajztudomány számára ez a szemlélet szokatlan. Egyesek összetévesztenék a szociológiával, ha nem veszik észre, hogy a társadalom kihangsúlyozása ellenére is, a kultúra, annak alakulása áll a középpontban.

Abban is eltértek az általános szemlélettől, hogy *nem a meseanyagot, hanem az elbeszélő kultúrát vizsgálom.* Egy jelenség önmagában nem a kultúra, hanem csak annak alkotó részecskéje. A sok kis rész egysége, azoknak a személyi-

séghez, a közösséghez és az egész társadalomhoz kapcsolódó funkciója, azaz annak leírása, adja meg az élő kultúra képét. Vizsgálatom középpontjába nem a jelenség számmal kifejezhető gyakorisága áll, hanem annak élete, használata, illetve használói. A felkutatott magyar közösségeket, illetve azok hagyományos kultúráját az ő jelenükben és az én jelenemben igyekeztem megfogni és kiértékelni. Ebben a jelenben (mint ahogy a korábbiakban is), a meseműfajok és a hiedelemmondák, de néha az élő hiedelem sem voltak egymástól elválaszthatók. Így nem maradt más lehetőségem, mint ezt az elbeszélő konglomerátumot együttesen vizsgálni. Személyek és személyiségek szerint vannak ugyan különbségek, mindegyik műfajnak megvannak a sajátos, elismert elbeszélői, a kultúra egységében azonban szorosan összefüggenek egymással. Ebből kiindulva *a burgenlandi magyar parasztfalvak elbeszélő kultúráját a „ki", „mikor", „miért" és „hogyan" vonatkozásaiban igyekeztem megvilágítani.*

A szöveggyűjteményben levő meséket nem értékelem ki, számomra közlésük volt fontos, az, hogy ezeket a kutatóknak hozzáférhetővé tegyem. A feltűnően nagyszámú hiedelmet és hiedelemmondákat külön fejezetben tárgyalom. Ezt azért tartottam szükségesnek, mert az életforma változása, a technikai világ hatása befolyásolja meglétüket és éppen ennek a folyamatnak a megvilágítása volt számomra fontos. A kutatás történetének rövid ismertetésénél kitérek már az akkori idő társadalmi változására, amit később az egyes elbeszélő személyiségek leírásánál behatóbban konkrétizálok.

Munkám első főrészének befejezéseként arról igyekszem összefoglalást adni, milyen formában jelentkeznek a hagyományos közösségen kívülállók az elbeszélésanyagban. A hiedelemmondák (majorok és parasztfalvak) csoportosítása előtt külön fejezetben foglaltam össze azokat az adatokat, amelyek egy boszorkánynak vélt asszony öngyilkosságnak mondott halálával függenek össze. Szerintem, ez világot vet a hiedelem és a közösség kapcsolatára. Az egyes hiedelemegységek tárgyalásánál nem a jelenséget, hanem annak az emberhez való viszonyát állítottam a középpontba. Ezt követően megkísérlem, megfigyeléseim alapján a hiedelemanyagot és a hiedelemmondát társadalmi és nemek szerinti hovatartozásuk szerint egy táblázatban felmutatni.

Amit közreadok, lényegében nem más, mint egy jegyzetekkel ellátott adatközlés. Időszűkében lévén, azt tettem, ami lehetséges volt. A majorok elbeszélésanyaga után most kézbeadom a parasztfalvakéit is. Az érdeklődő olvasó képet kap a burgenlandi magyarok eddig ismeretlen kultúrájának egy részéről, a szakember pedig összetalálkozik avval a híddal, mely az alpesi és a nyugatpannóniai elbeszélőkultúrát egymással összeköti.

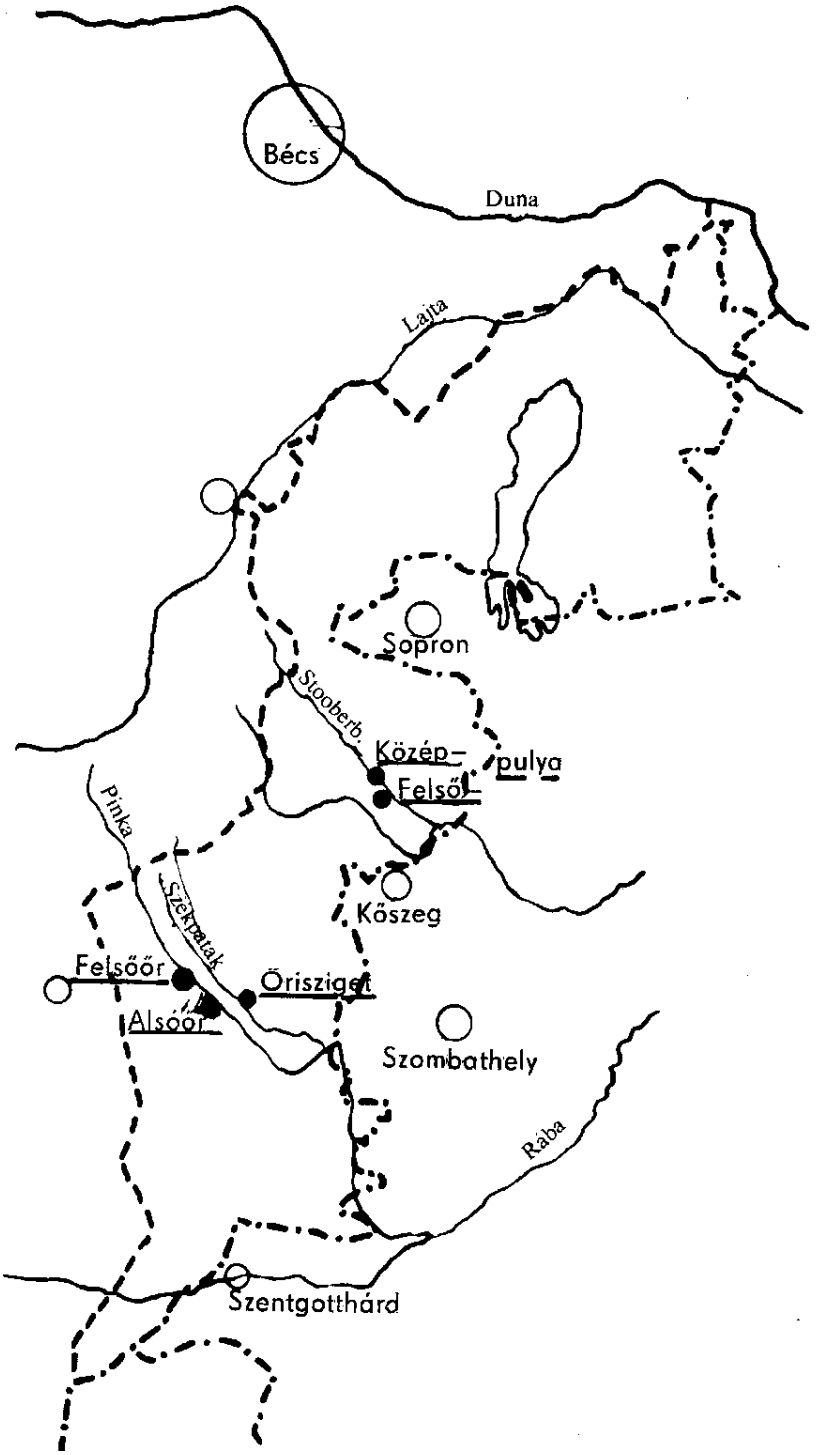

A burgenlandi
magyar települések.

A KUTATÁS TÖRTÉNETÉRŐL

Éveken keresztül, szinte megszakítás nélkül kutattam a burgenlandi emberek hagyományos kultúráját. Igyekeztem mind a három nyelvcsoport életformáját megismerni, azaz a magyarok mellett a német és horvát anyanyelvűekét is. Ezek az évek, az az önként vállalt feladat, annyira összefonódott életem történetével, hogy most egy száraz módszertani leírás helyett szükségesnek tartom, hogy egyetsmást ennek a kutatásnak a történetéről elmondjak. Azt, hogy hogyan kerültem ide, milyen célkitűzésekkel indultam útnak, mi lett valóság a tervből és milyen, a hagyományos közösségekben élő személyiségek hatottak munkámra, de életemre is. Ámbár az ilyesmi az úgynevezett tudományosértékű munkákban nem szokás, mégis kitérek ezekre, mert egy elmélyült kutatás nemcsak adatokat eredményez, hanem emberséges kapcsolatokat, találkozásokat és így a kutató személyét is alakítja. Élményeim hozzátartoznak a burgenlandi magyarok történetéhez és kár lenne őket elhallgatni. De nemcsak ezért. Munkámban nem halott, papírrá vált jelenségeket adok közre, hanem a kultúrának olyan részleteit, amelyek mögött élő emberek húzódnak meg, akik számára az itt leírtak életük tartalmát, nem az ünnepnapok örömét, hanem a hétköznapok gondjaival való megbirkózást jelentik.

Meggyőződésem, hogy minden történelem, hogy nincsen véletlen. Az is a történelemhez tartozik, hogy 1960 végén meguntam az egyik kutatóintézettől a másikhoz való vándorlást, az örökös csavargást, de azt a bécsi szállodai portásfülkét is, amelyikben ekkor este kilenctől reggel hétig a „hé, te” voltam. Amikor ez évben karácsony és szilveszter éjszakáját úgy töltöttem el, hogy mégcsak egy jó szót sem kaptam, elegem lett a szállodai vendégek magatartásának megfigyeléséből és elhatároztam, hogy kutatóútra indulok. Hogy hová, azt nem volt nehéz eldönteni, Burgenlandban élnek magyarok is és a szakmában semmit sem tudunk róluk.

Eléggé körülményes lenne leírni, hogyan kerültem a Pinka völgyében meghúzódó magyar faluba, Alsóőrre, de odakerültem és ez a tény már önmagában megszabta további életem folyását. 1961 január 16-án léptem át először az alsóőri plébánia küszöbét, hogy aztán onnan sohase szakadjak el. Az öreg plébános, az azóta már megboldogult Rafl Jenő bácsi, aki pályafutását még Zalaegerszegen kezdte el, és gazdaasszonya, Hedvig néni, befogadtak. Eredetileg csak két hétre terveztem utamat, amiből később hónapok, évek lettek. Három év után jöttem vissza Bécsbe, de oda már nem szállodai portásként, hanem a bécsi Tudományegyetem lektoraként, ahol a nyugati világban elsőként a „Kárpátmedence néprajzát” adtam elő. Erre azonban akkor került sor, amikor első eredményeim az osztrák néprajzban meglepetéseket okoztak.

Ez természetesen nem ment máról holnapra és nem is volt igen egyszerű. Kezdjük ott, hogy pénzem nem volt, de időm az elég és hála Isten, Jenő bácsinak megértése is. Így aztán életemben először kutathattam úgy, ahogyan én ezt ma-

gamban megálmodtam. A kutatást úgy kezdtem el, hogy nem kutattam, hanem csak hetekig csámborogtam, lődörögtem a faluban. Az ottaniak először megnéztek, azután megszoktak. Én is őket, ami nem volt könnyű dolog, mert egy igencsak idegen világba csöppentem bele.

Be kellett vallanom, hogy először bizony igen romantikusan valami „ősmagyart" kerestem. Össze is dőlt bennem a világ, amikor az egyik Seperné (van vagy hatvan a faluban), a favágítótól fiát ékes magyarsággal küldte: „Gyerek, menny be, saltód ki a vasmasinát!", azaz hogy kapcsolja ki a mosógépet. Mivel a világ eddig is mindig újra összedőlt, hogy azután ismét csak felépülhessen, bennem is tisztázódott valami. Elsőként arra jöttem rá, hogy itt, ebben a nyelvszigetben, a magyar nyelv fejlődése már évszázadok óta megrekedt és a technika nyelve természetszerűleg osztrák oldalról, azaz németül érte el az alsóőrieket. Egy konzervatív magyar nyelvből és a német befolyásból alakult ki az, amit magamnak is meg kellett tanulnom. Igencsak hegyezni kellett fülemet, amikor az egyik férfivel találkozva azt mondta: „Jaj, a lábomék maj megrokkannak, a szememék meg maj ementek, mert kókhangyát kerestem." (Kókhangyának mondják a barkát.)

Bennem élt valami magyar. Az, amit gyerekként megéltem, amivel kutatásaim során találkoztam. A székelyföldön Háromszékben, a Kecskemét környéki pusztákon, a Balatonmellékén. Ezekből bizony itten semmit sem találtam. A nyugati határokon kívül, Alsóőrön, egy más, számomra ismeretlen világba csöppentem bele. Egy olyanba, amelyik már a törökkor óta szigetet képezett, amelyikben évszázadok óta hatott a „stejer" szomszédság, amelyik tele volt a kezdetben még számomra is alig érthető ellentmondásokkal. Időbe került, amíg kiismertem magamat.

Kovács Márton az itteniek történelméről és Imre Samu a nyelvről írtak ugyan eleget, de még mindig sokat lehetne összehordani. Itt, most csak annyit, hogy az alsóőriek, de a többi magyar falu lakosainak elődjei is határvédő parasztnemesek voltak. Nemes uraknak számítottak akkor is, ha vagyonuk nem volt nagyobb, mint a szomszédos falvakban élő hajdani jobbágyoké. Az én kisparaszti falumban öt holddal már „gazdának" számított a tuladonos és tíz holddal „gazdagnak" tekintették. Házuk boronafalú volt, amit éppenúgy szalmával fedtek be, mint a jobbágyok. Ma, amikor „divatba kerültek", csak a büszke árkádos házaikat mutatják, mert az szép. Az igazság az, hogy ezeket csak akkor kezdték el építeni, amikor a jobbágy-felszabadítási törekvések idején magukramaradtak. Ekkor megfeledkeztek róluk, mert a módos nemeseknek nem számítottak egészen annak, a jobbágyoknak meg mégiscsak. Joguk volt, de vagyonuk nem, így aztán új házakkal igyekeztek nemes voltukat kihangsúlyozni. De ekkor sem épített mindenki így, hanem csak az, aki 1848-ig a falu képviseletében a „nemesi törzs" nevében szavazhatott megyei ügyekben. (1. kép) A többi ház még jóideig boronafalú maradt. Ez csak akkor változott meg, amikor a falu valamelyik fele leégett. Az új házakat az akkori divatnak megfelelő formában építették fel. S mivel a 19. század folyamán elég sok tűzvész volt, kicserélődtek a házak. Végülis csak két boronafalú maradt meg (2. kép). Ezek és a nem árkádos házak nem felelnek meg a „normáknak", de a bennük lakóknak igen.

Igencsak csalódtam, amikor rájöttem, hogy nincs szép könyveket megtöltő népviselet és a népművészetet is hiába kerestem. Amikor népdal után érdeklőd-

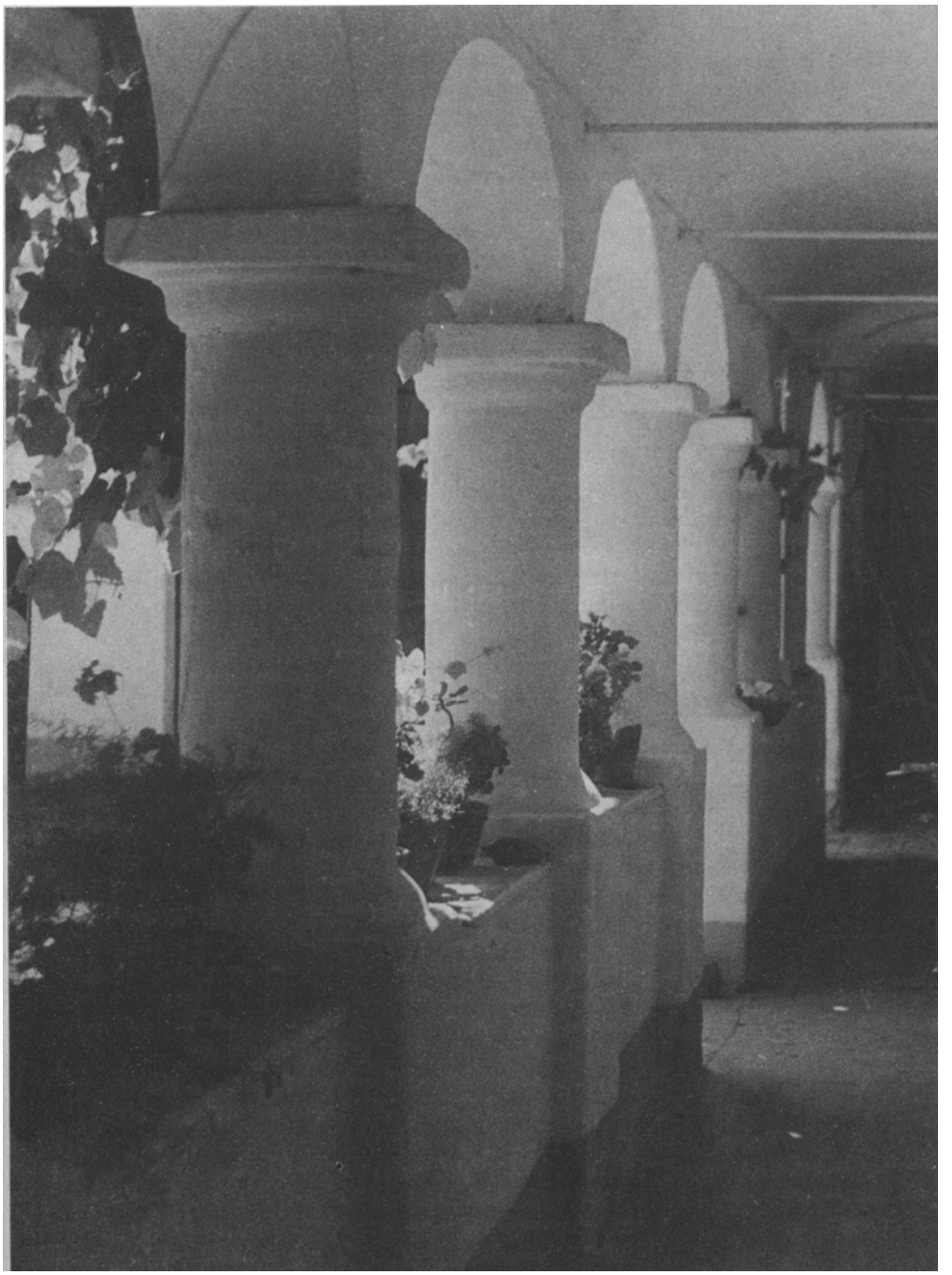

1. kép Árkádosház. Alsóőr (Unterwart). 1963

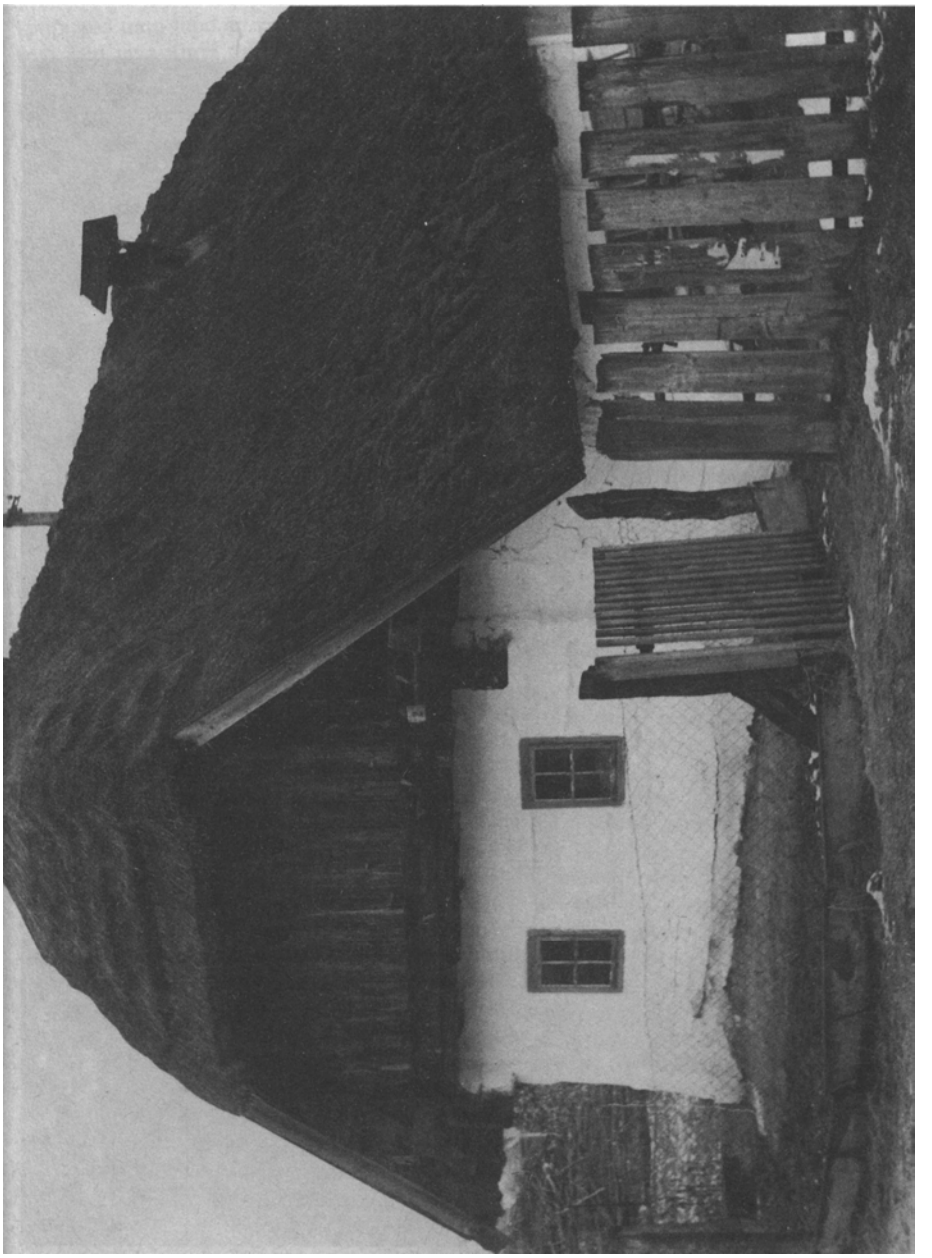

2. kép. 1975-ben épült boronafalú ház. Alsóőr. (Unterwart). 1962

tem, igencsak furcsán néztek rám. Csak annyit mondtak: „Énekünyi, azt szoktunk.” Zalából, Vasból kiindulva kerestem a betlehemezőket, a regősöket, meg még sok miegymást. De bizony hiába mondtam én fel a „néprajzi receptkönyvet”, mindenre csak nemet mondtak. Így nem maradt más hátra, nekiálltam kutatgatni azt, ami megvan. Ha már az egyes mutatós jelenségekkel nem boldogulok, gondoltam, akkor megkeresem azt, ami megvan. Valami kultúrájuknak csak kell lenni, bizonykodtam magamban, mert anélkül egyetlen közösség sem tud megélni. Így sodródtam bele valamibe, ahol nem tudtam, hol kezdjem el. Szerencsémre elkezdtem, hogy sohase érjek a végére.

Kezdeti tájékozódás után elsőnek Seper Jani bácsit kerestem fel. Valóságos neve nem ez volt, hanem Györök János. Később rájöttem, hogy ebben a faluban mindenkinek más a „házineve”, mint ahogy bevezették az anyakönyvbe. Jani bácsi okos, olvasó ember hírében állt, aki szívesen beszélget és ideje is van rá, mert az öregkorba beleérve feladta a gazdaságot. Hetekig ültem nála. Beszéltünk erről, arról. Én elmondtam neki az én világomból egyetsmást, ő meg az övével válaszolt rá. Tőle kaptam meg a bevezetést a burgenlandi magyarok hagyományos kultúrájába. Az én első burgenlandi tanítómesterem hatvanadik évét elhagyva a múlt és jelen határán szemlélte faluját, amelyik számára az ő világa is volt. Sokmindenről beszélt, de egyes személyekről nem sokat. Később jöttem rá, hogy ebben is tévedtem. Mondott ő bizony kortársairól is eleget, csak mindent a múltba tett vissza, a „régi öregek” múltjába szőtt bele. Ilyesmivel később gyakran találkoztam, amikor egyesek még attól féltek, hogy a falubeliek megtudják, miről, kiről beszélgettünk.

Néhány nevet azonban mégiscsak megtudtam tőle. Így azt is, hogy az öreg Smodits néni, magárus asszony, aki élete folyamán mindig a környékbeli falvakat járta és „sokat tud”. Így kerültem össze vele, aki Alsóőrről bizony nem sokat tudott, mert oda csak hazajárt, annál jobban ismerte azonban a környező falvakat. Ez később javamra vált. Azt is megtudtam, hogy a Mundi Jóska, egy púpos asztalos, amolyan ezermesterkedő, minden férfi az ő műhelyébe jár, hogy néha négyen-öten is várnak, amíg ő egy darabot megreparál. Az már ekkor nem zavart, hogy őt sem így hívták, hanem Gaal Józsefnek. Hasonló volt a helyzet Bába Rozával is, akit annakidején Frantsis Rozának kereszteltek és csak később lett Csulakné. Jutka Juli nénit sem tudtam volna sohasem megtalálni, ha igazi nevén (Szabó Julianna) keresem. Akit viszont a faluban Szabó Juli néninek neveztek, szintén más néven kapta meg az adókivetést. A Heinereknek is meg van a becsületes magyar neve éppenúgy, mint ahogy a Laciékat és a Bótosékat is más név alatt találja meg a postás. Ez az általános „kétnevűség” is összefügg a falu történelmével. A középkortól kezdve csak tizenegynéhány név volt Alsóőrön, és mind parasztnemes lévén mindig egymásközött házasodtak. A „házi nevekkel” különböztették meg egymást. Ezek mögött meghúzódik mindenegyes család, minden nemzetség története. Ennek tisztázására nem maradt időm, pedig megérné a befektetett időt és fáradtságot.

Számomra ebből a kétnevűségből az volt a fontos, hogy megismertem a falu legfontosabb személyiségeit, aminek később nagy hasznát vettem. Minden falunak, mindenegyes azonos fejlődés során kialakult hagyományos közösségnek meg van a sajátos kultúrája, amely mögött azonban minden generáció életének

középpontjában egyes személyek, mondhatnánk, iniciátorszemélyiségek álltak. Amíg múzeológusként csak valami kiválasztott téma felkutatására néhány napra mentem ki egy faluba, nem láthattam meg ezeket az összefüggéseket. Kezdetben Alsóőrön sem.

Annak ellenére, hogy munkámban a még meglevő burgenlandi magyar parasztfalvak elbeszélő kultúráját szándékozom összefoglalni, kénytelen vagyok erről a faluról hosszabban beszélni. A három évig tartó szakadatlan kutatás során Alsóőrön alakult ki az a „monographikus" kutatási metódusom (mások holisztikusnak nevezik), amely arra törekszik, hogy az egyes jelenségeket nem egyedül, az együttesből kiszakítva, hanem az összes többivel összefüggő kapcsolatai révén igyekezzünk megismerni. Ez nagyjából sikerült is. Abból indultam ki, hogy a kultúra együttese sohasem volt egy fejlődésében megállt, megragadt komplexum, hanem örökös mozgásban, alakulásban lévén, állandó változásnak volt alávetve. Ez az együttes mindig változott és azok a jelenségek is, amelyek a múltból megmaradtak, más „szociális rangot" kaptak, vagy pedig kihaltak és egy újabbnak adtak helyet. Ez sohasem jelentett kulturális elszegényesedést. Erről csak akkor beszélhetünk, ha a kihalt helyébe nem lép valami új.

Az alsóőri háromgenerációs kultúra kutatás eredményeiből kialakult teória számtalan adattal igazolható. Az egy házban élő, közösen gazdálkodó három generáción belül minden esetben megtaláltam azt a három kultúrát, amelyek ugyan egymásba folytak, látszólag egységes képet mutattak, de amikor az egyes korosztályokat egymástól elválasztva vizsgáltam meg, a jelenségek összessége a másik kettőhöz viszonyítva lényeges különbséget mutatott. (Egy három generációs famílián belül a nyelvi különbségek is megállapíthatóak voltak.) Ezek alapján a tradíció fogalma azt jelenti, hogy mindenki belenőtt fiatalkorának kultúrájába, annak ezernyi jelenségét megismerte, de ebből az egységből aktív, felnőtt korában, illetve amikor a mindennapi életért felelős lett, azt használta, ami az ő korában a közösség normái szerint életképes maradt.

Evvel kapcsolatban még sokat lehetne és kellene is elmondani, de a kérdés részletezése mostani célkitűzésemtől nagyon eltávolítana. Az eddigiekből itt csak az a fontos, hogy elég időm lévén, a kutatási módszer terén is kísérletezhettem, különböző metódusokat próbálhattam ki. Végül is úgy döntöttem, hogy a *megfigyelés, átélés* és csak a sorban utolsóként a *kikérdezés* alapján igyekszem az egyes jelenségeket, azok egymáshoz kapcsolódását és a mögöttük meghúzódó örök MIÉRT-et megismerni. (Hiszek abban, hogy minden létezésnek és minden változásnak meg van a miértje, azaz a belső és külső faktoroktól függő oka, történeti háttere.)

Bent éltem a faluban. Együtt voltam munkában, szórakozásban, ünnepnap és hétköznap, télen, nyáron a közösség tagjaival úgy, hogy nem törekedtem „alsóőrieskedni", de a kutatót sem játszottam meg. Úgy is mondhatnánk, sikerült elérnem, hogy emberek kerültek egymással kapcsolatba és senki sem tolakodott bele a másik életformájába. Annakidején még huszonegynéhány évvel fiatalabb lévén, összebarátkoztam a korombeliekkel, de az is lehetségessé vált, hogy az akkoriban katonaköteles fiatalokkal közvetlen kapcsolatba kerülhettem. Legjobb beszélgetőtársaim a termelésben már nem aktív, a falu kultúrájának peremére szorított öregek lettek. Megismertem ez egyes személyek, rajtuk keresztül a kö-

zösség gondjait is, azt a belső feszültséget, bánatot, örömöt, gyűlölködést, szeretetet, ami az itt élőket egymástól nem elválasztotta, hanem – akkor is, ha első hallásra ellentmondásnak tűnik –, a falu egységét összetartotta.

A kezdeti nehézségek után ez úgy vált lehetségessé, hogy az átélt, a hangszalagra felvett beszélgetésekből származó adatokról egyetlen másik falubeli sem tudott meg semmit. Ha csak ugyanazon a családon belül hallottakat egyszer is elmondtam volna valakinek vagy egy felvételt lejátszottam volna, elzárkózott volna előlem az egész falu. Kivételt csak a nyilvános közös élmények képeztek, így pl. a felvett éjféli mise, a *farsangi fogadók* szövegei, a *fahúzás* (tuskóhúzás) során elhangzott verselés.

A faluban hamarosan nem doktorúr, hanem doktor lett a nevem. Házinevet kaptam. (A doktorúr, itten egyébként csak az orvosnak dukál.) Tekintve, hogy nem okoskodtam, magyarázgattam, nem tekintették sürgölődésemet munkának, hanem afféle időtöltésszerű szórakozásnak. Nem is kérdezték, mit akarok a felvételekkel csinálni. Összejöttünk, beszélgettünk, szórakoztunk. (Most, amikor hosszú évek múltával néha belátogatok Alsóőrre, még sokan mondogatják: „Doktor, halla, mér nem jön hozzánk? De jókat beszélgettünk.”) Szerencsémre az itteniek akkor még nem tudták, mi a néprajz, a kultúra fogalmát sem ismerték, de ez nem is érdekelte őket. Ezt bizonyítja egy megtörtént anekdota is. Egy alkalommal, pénteken este én is a munkásvonattal utaztam vissza a faluba. A bécsi pályaudvaron megszólított egy őrállási (Oberdorf) férfi: „Doktor, hazafelé?” Igenlésemre folytatta: „Na, akkor menjünk együtt.” Hamarosan csatlakozott hozzánk egy pásztorházi is, harmadiknak pedig egy alsóőri. Így aztán négyen ültünk a fapadosban. Beszélgettünk, cigarettáztunk, viccelődtünk. Egyszercsak megállt mellettünk egy hétvégi hangulatban ingadozó németciklényi (Eisenzicken) férfi. Állt, állt, aztán rámszólt: „Ki vagy te, téged nem ismerlek.” Nem volt szükség válaszomra, mert a többiek szinte egy hangon mondták: „Ki? Hát a doktor!” „Milyen doktor? Emberdoktor?” „Nem.” „Állatdoktor?” „Nem.” „Hát akkor biztos ügyvéd vagy.” Útitársaim erre is nemmel válaszoltak. Nem is tehettek mást, mert ők sem tudták, miféle doktor vagyok. „No, hát, akkor nem vagy te más doktor, csak amolyan kalendáriumba való.”

Igyekeztem volna csak egyszer is, munkám fontosságát megmagyarázni, megszűnt volna a beszélgetések spontanítása, mindenki meggondolta volna, mit mondjon, hogy okosan beszéljen. Nem maradt volna lehetséges, hogy öregek, fiatalok elmondják panaszaikat, örömüket, néha olyasmit is, amiről lehetőleg még a gyóntatószékben sem beszéltek. Ez nekik megkönnyebbülést, jómagamnak viszont olyan adatokat jelentett, melyeket kérdezés során sosem tudtam volna elérni. (Elmondhatom, hogy kanyargóssá vált életemnek sem előtte, sem utána, nem volt olyan szép szakasza, olyan belső megnyugvása, mint ezek az, amolyan csavargóként eltöltött kutatási évek. A közelben nem volt kolléga, csak a járási székhely néhány ura nézett rám ferdén, mert kerültem a társaságot. De aztán kolléga is csak akadt, mert néhány néprajzos segítségével közveszélyes munkakerülés vádjával feljelentettek. Ügyemet ki is vizsgálták. Szerencsémre a nyomozó nem értelmiségi, hanem értelmes ember volt, így aztán tovább dolgozhattam.)

De, hogy a témánál maradjunk, visszatérek Györök Jani bácsihoz. Értelmes, okos ember lévén, igen megértettük egymást. Első beszélgetéseink után már magnómmal mentem hozzá, ami őt nem zavarta, „mert nem beszélünk titokról”.

(Vejével, aki tanító volt, nem sikerült egyetlen felvételt sem csinálnom. Amelyik pillanatban bekapcsoltam készülékemet, nyomban elállt a hangja.) Az első időben mindennap rendszeresen leírtam szalagjaimról az elhangzottakat, kiértékeltem eredményeimet. Ez fontos is volt, mert nem egy bizonyos témáról beszélgettünk, hanem sokoldalú emlékezésekről, a falu életéről. Kivétel nélkül mindent felvettem. Hamarosan megtaláltam azokat a személyiségeket is, akik mint hagyományőrzők vagy az azt változtatók, a közösség életében fontos feladatot töltöttek be. Változatlanul folytattam Jani bácsival való „információs beszélgetéseket", de közben kapcsolatot kerestem a kiszemeltekhez is.

A már említett Gaal (Mundi) Jóska bácsi, a falu ezermestere, aki gyerekkorában nyomorékká vált és asztaloskodva kereste meg szűkös kenyerét, központi személlyé vált a felnőtt férfiak életében. Műhelyén belül beszédes embernek mutatkozott. Mivel sokan jöttek össze nála, sokat hallott, a falu belső életét ismerte. (Bővebbet majd az egyes személyek leírásánál tudunk meg róla.) A másik igen fontosnak tűnő személyiség Csulakné, Bába Roza volt. Gyógyítóasszony, koszorúkötő, verselő, író, aki a nők életének minden problémáját ismerte. Már Györök Jani bácsi elbeszélései alapján sejtettem, hogy ő a falu szellemi forrása. Kettejükkel igyekeztem összejönni, de közben kiépítettem általános kapcsolataimat is. Az utcán, a boltban egyre gyakrabban jutottam futólagos beszélgetésekhez. Az igazgató-tanító, Farkas József, segítségével sikerült egy tánccsoportot alakítanom. Így összekerültem az életbe belenövő legaktívabb fiatalokkal. Rajtuk keresztül találtam meg az utat családjukhoz, szüleikhez is. A néhány példából a látható, hogy egy hosszabb ideig tartó monografikus kutatást készítettem elő.

Januárban érkeztem meg Alsóőrre. Ez a hónap, azaz a tél közepe, igen alkalmasnak mutatkozott. Az őszi betakarítási munkák fáradtságát már kipihenték, a nyugalom unalmassá vált, s így mindenki örült a beszélgetéseknek. A farsangba érve egymást érték a bálok, amelyek központjában a farsangvasárnap és hamvazószerda közötti napok álltak. A hagyományokban gazdag program középpontjában a „fogadók", azaz a falu első legényei feladataikat a közösség tagjainak segítségével, azok állandó kritikus ellenőrzése alatt oldották meg. Ebben az időben a faluban még senkinek sem volt fényképezőgépe. Ez előnyömre vált. Szorgalmasan fényképeztem és egyre gyakrabban kérdeztek, hogy kaphatnának-e a képekből. Ezeket személyesen vittem el az egyes családokhoz. Ilyen alkalmakkor leültettek és az illem szerint, hosszabb ideig elbeszélgettünk. Megismertük egymást, megszűnt az idegenkedés. Amikor az egyházközség előadótermében magnómmal lejátszottam a karácsonyi misét, összekerültem a falu hangadó asszonyaival.

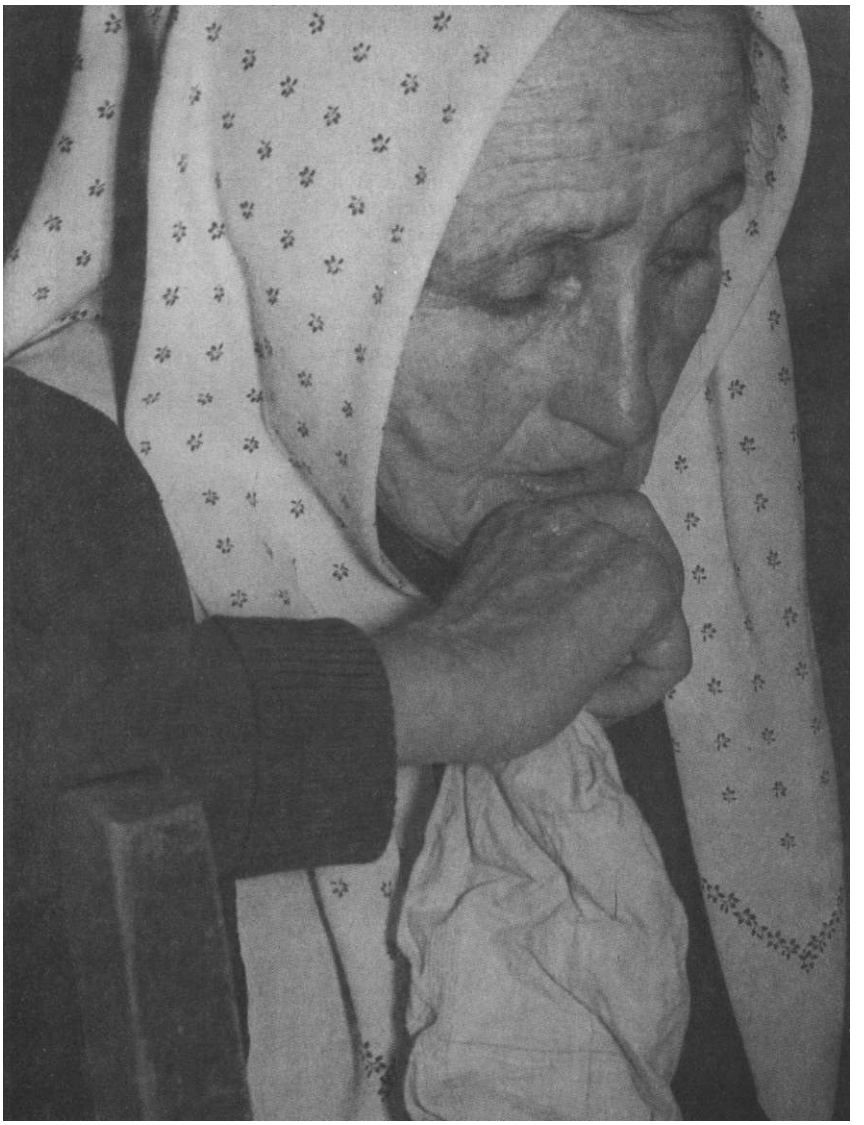

3. kép Szabó Julianna, (Jutka Juli), Alsóőr (Unterwart). 1961

Így találkoztam Jutka Juli (Szabó Julianna) nénivel is. Jó énekes volt. (Balladaszerű énekei révén tulajdonképpen őt is ebben a kötetben kellene megemlítenem, mert énekes elbeszélő volt.) Az alsóőri szóhasználat szerint, „szép", azaz jó családja volt, de ő mégsem lakott együtt gyerekeivel, hanem kis szoba-konyhás házacskájában. Itt szabadon találkozhatott gyerekkori barátnőivel, azaz a korabeli öregasszonyokkal, akik hetvenes éveikbe érve dédanyák lettek, s így megszabadultak a nagyanyák unokákat őrző kötelességeitől. A velük kialakított kapcsolatokból született meg első német nyelvű könyvem, a „Spinnstubenlieder", amelyben az életből kivonulók szórakozásának rendjét írtam le. Náluk találkoztam először az elbeszélésanyaggal is (3. kép).

Néhány önmagából adódó helyzet gyors kihasználása is pozitív eredményhez vezetett. Így pl. a kisbíró megboszorkányozása. Ő szokás szerint az *alszeg*en kezdte meg a hirdetést, amit 2–300 méter után megismételt. Egyik állomása mindig a falu közepén, a községházával szemben levő lakásom előtt volt. A tél vége felé sikerült időben elcsípnem. Ismét dobolt. Hirdetett, és utána megismételte szövegét a kérdezősködő szomszédoknak. Közben én visszafuttattam magnóm orsóját, és amikor elindult a *felszeg* felé, bekapcsoltam készülékemet. Kisbíróm hallván dobját, eléggé megrökönyödve állt meg. Ránézett dobjára, de az nem pergett. A hang viszont jött. Továbbindulása után ismét felerősítettem masinámat. Ekkor már önmaga hangját is hallotta. Ismét megállt, megint dobjára nézett. Forgolódott, aztán meg az égre tekintett, majd megint a dobra. Végül megszólalt, de csak önmagának: „Mi a fene baszorkánság ez? Mellik baszorkán dögösködik velem?" Időben megszólaltam, hogy nem boszorkány van itt, hanem én. Visszajött, eljátszatta velem a felvételt. Hitte is nem is (4. kép). Még aznap az egész falu erről beszélt s ennek következtében egy ideig nem rám, hanem készülékemre lettek kíváncsiak. Egyre több bezárt ajtó nyílott meg.

Ha már a magnónál tartunk, erről is valamit röviden, mert ennek is történeti szerepe volt. Már ott kezdődött, hogy Svédországban egy ötletes fiatal magyar három használhatatlan magnóból egy negyedik, használhatót eszkábált össze, amit én megvettem. Olcsó volt, de nehéz, nyomott vagy 12 kilót. Amikor az Osztrák *Phonogrammarchiv* szakemberei meglátták, kételkedtek, hogy minőségileg használható felvételeket tudok majd készíteni. (Válaszként: tőlem egyedül több felvételt leltároztak be, mint a többi ausztriai néprajzkutatótól együttvéve.) Amíg Alsóőrön dolgoztam, nem esett nehezemre a cipelés, de amikor Őriszigetre is kezdtem átjárogatni, igencsak megizzasztott. Erre 1961 végén került sor. Ebben az évben keresetem 5 osztrák schillinget tett ki, és ezt összetákolt magnómnak köszönhettem. Amikor egyik este ismét Szigetről hazafelé igyekeztem, megállított egy férfi, aki már a kelleténél valamivel többet ivott. „Játszon valamit a Vurlicerrel?" szólított meg. „Megfizetem, nem ingyen kérem." Mit tehettem? Éppen Pathy Ernőéknél énekelgettünk. Bekapcsoltam táskanagyságú munkatársamat és felhangzott a ballada: „Arra alá, a szedresi határon..." Az én ingadozó emberem átölelt és még kétszer megismételtette. Búcsúzáskor öt schillinget nyomott a markomba. (Bármilyen humorosnak is tűnik ez az eset, számomra felejthetetlen maradt. Reménytelennek tűnő helyzetemben ez a pénz többnek tűnt, mint a világ minden kincse.)

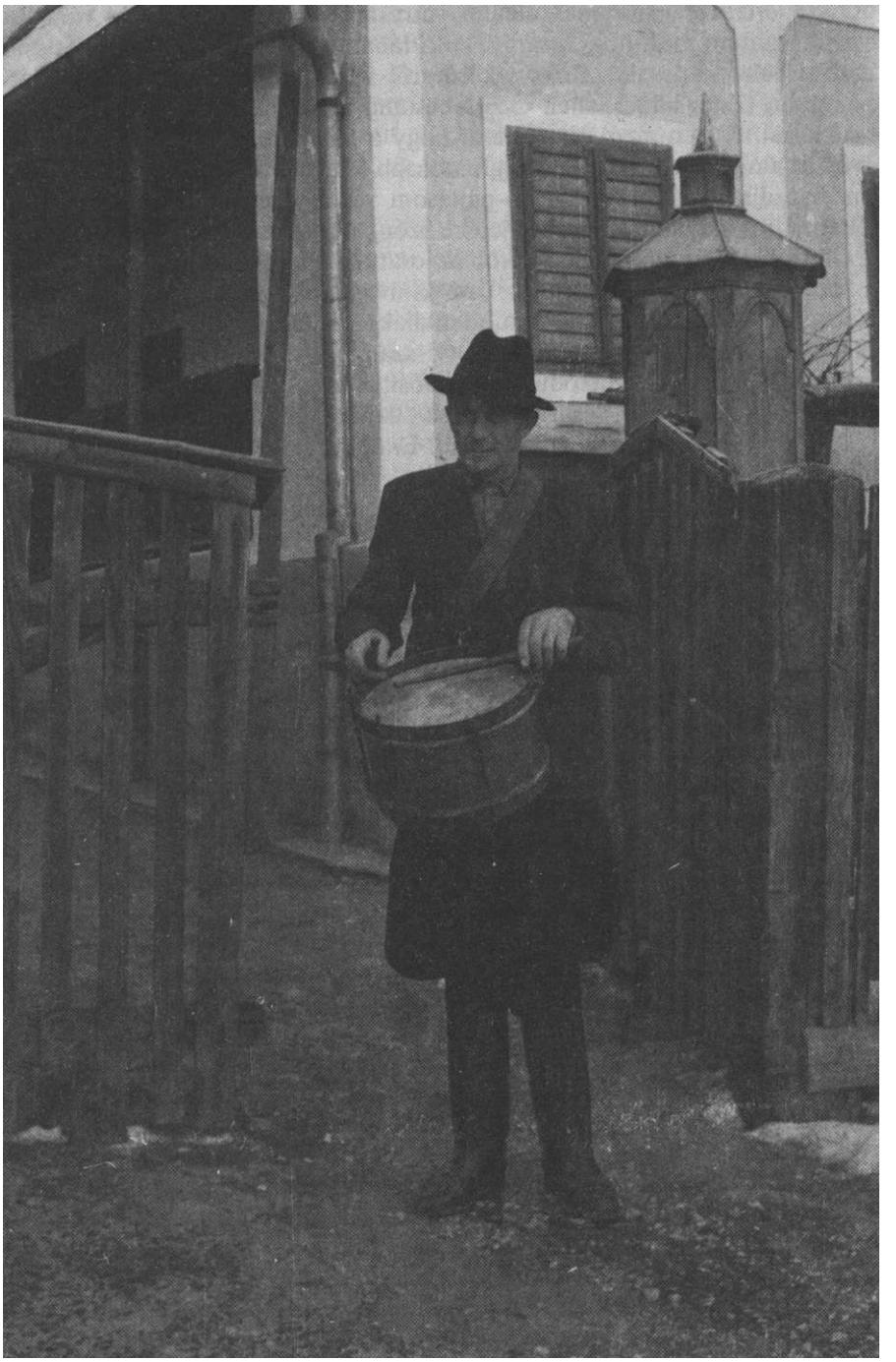

4. kép A megboszorkányozott kisdob. Alsóőr (Unterwart), 1962

Összenőttem magnómmal, életem, munkám szerves, élő részévé vált. Rajta keresztül értettem meg, hogy a tárgyi kultúrában is lehetséges az ember és eszköze közötti belső kapcsolat. Erről a kérdésről 1969-ben, az ausztriai habilitációs munkámban (Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert) írtam németül. Ebben arról is szóltam, hogy a tárgyaknak is meg van a sajátos nyelvük és a néprajzkutató egyik legfontosabb feladata az lenne, hogy ezt a nyelvet megtanulja. Amikor jó magnó-pajtásom végelgyengülés felé közeledett, kicseréltem újra. Pályafutásom történetébe azonban mégsem ez, hanem kiöregedett pajtásom szólt bele döntően. (Ekkor az osztrák néprajzban, rajtam kívül még csak Karl Haiding, az osztrák mesekutatás megalapozója dolgozott, aki haláláig becsületes apai barát maradt. Ma minden diákom magnót használ.)

Hogy szavamat ne veszítsem, ismét visszatérek Alsóőrre, illetve arra, hogyan sikerült azt a holisztikus metódust megvalósítanom, amelyik mégsem lett az, hanem csak egy félbemaradt kísérlet. Annak ellenére, hogy egész nap úton voltam, rövidnek mutatkozott a három esztendő. Ennek oka az volt, hogy a kislépések taktikájával, kutatási területem egyre szélesebb lett. Hamarosan otthon lettem Őriszigeten is, majd ezt követték a szomszédos német és horvát falvak, ami végül is az egész Délburgenlandot jelentette. Egy háromnyelvű táj hagyományos kultúráját rögzítettem szalagaimon. Igyekeztem az életforma minden megnyilatkozását felvenni, de néhány terület csak kimaradt. Így pl. a táplálkozás, gyerekjáték és a ház igen hiányosak.

A néprajzkutatók örökké visszatérő refrénje szerint, minden kutatás az „utolsó órában" történik, Magam részéről ezt nem merném ilyen határozottan kijelenteni. Minden korszakban, minden generáció életében meg van az „utolsó", a kihaló, de helyébe mindig beletolakszik az új, a bizonyos, az életforma szükségszerűsége szerinti folytatás. Hányszor hallottam még az alsóőriektől is, hogy mit tudnának a régi öregek elmondani, ha korábban jöttem volna. A tény azonban az volt, hogy én ekkor jöttem, és azt kutattam, ami ebben az időben élt, azaz azt, ami az aktív generáció életének szerves hozzátartozója volt, vagy ami az öregekkel együtt a feledéshez közeledett. Bába Roza is egyre mondogatta: „Hej, ha akkor jött volna, amikor még a mamám élt, vele tudott volna sokat beszélgetni. Az ismert mindenkit. Ő volt a hatósági bába." A mama meghalt, de ittmaradt a lánya, aki nélkül a faluban ma már alig lenne magyar szó. Ő is úgy élt, mint anyja. Mindent látott, mindent megfigyelt és minden sebre kenőcsöt talált. Ő, Gaal Jóska bácsi, Jutka Juli néni, fiaival együtt, az örökké vidám Liszt Mari néni, családostól – segédkeztek a falu életének, hagyományos kultúrájának megismerésében. A régi öregek helyébe az új öregek léptek.

A falu minden tagjával összekerültem, de néhány személlyel, érdekes módon éppen a közösségen kívülállókkal, mély emberi kapcsolataim alakultak ki. Főleg Gaal Józsi bácsival és Bába Rozával, akivel néha éjfélig is elbeszélgettünk. Nem kérdeztem én tőle semmit, csak beszéltünk és én óvatosan irányítgattam. Hogy tulajdonképpen valami kutatást csinálok, arra csak akkor jött rá, amikor egy japán kutató kereste fel. Ez könnyelműségem révén tudta meg Roza néni címét és távollétemben tudtom nélkül elment hozzá, hogy az általam említett elbeszéléseket még egyszer felvegye. Ő magyarázta meg öreg barátnőmnek, hogy kutató. Na, kapott is mesét, de nem azt, amit akart. Japánban ki is nyomtatta. Bába

Roza csak később mondta el nekem. „Tuggya, én nem tuttam, hogy maga ojjan kutató, de ez a japán annyira akaratoskodott, hogy ő kutató, mongyam el neki aszt, amit magának. Montam neki, jöjjön maj holnap, mondok valamit. Éjje asztán beleolvastam egy magyar mesekönyvbe. Hej, másnap hogy örűt neki. Hát csak nem mondom e neki aszt, amit magának. Vigye e eszt, gondútam, az igazán magyar, amirű meg mi beszélünk, az ugyis csak alsóőri. Az mindenáron valami magyart akart.”)

A falubeliek nem tekintettek maguknak valónak, de befogadtak annyira, hogy hamarosan minden-lében-kanál lettem. Végül már annyira jutottam, hogy néha hajnalban bekiáltott valaki ablakomon: „Doktor, menünk a mezdöre, gyün maga is?” És én mentem. Átéltem a munkát, megéreztem az eszközt, magnó nélkül is mindent megjegyeztem. Arra is rájöttem, hogy a munkának is meg van a maga, sajátságos kommunikációs kultúrája.

Mindazonáltal egyet sikerült nehezen elérnem, és ez a padlásra való feljutás volt. Bevallom, hogy a népi építészet kutatása sohasem érdekelt különösebben. A ház számomra azért volt csak fontos, mert benne zajlott le az élet egy része. Az emberek a házban éltek, a padlásra meg az a limlom került fel, ami az életből kiszorult. 1938. után volt itt egy időszak, amikor a hatóságok mindig a padláson kutatgattak és ennek emléke még nagyon eleven volt. Bemehettem a házba, kamrába akkor is, ha senki sem volt otthon, csak a padlás maradt tiltott. Mit tehettem, elkezdtem a tetőszerkezet után érdeklődni. Ja, ha csak a tetőszerkezetre vagyok kíváncsi, azt megengedték. Fel is mentem, de máig sem tudnám a tetőszerkezet kérdéseit megválaszolni. Megtaláltam viszont a füstöskonyha edényeit, a régi, levetett ruhadarabok mellett azt az oklevélanyagot is, amelyik az utolsó két évszázadot válaszolja meg. A három generáció után összetalálkoztam a meghalt korosztályokkal. A házassági szerződésektől kezdve az adóslevelekig, amelyek száma a múlt század közepén egyre jobban növekedett, megtaláltam az örökösödési szerződéseket, leltárakat, meg miegymást. Itt-ott akadt egy halottaslepedő is, amelynek vásznát ugyan a háború alatt felszabták, a hímzett részét pedig feldobták rongynak. Fényképért cseréltem be őket. (Nem Alsóőrön történt, hanem az egyik Lapincs [Lafnitz] melléki evangélikus faluban, hogy ily módon egy délután két eredeti Luther-Bibliát menthettem meg az utókornak.) Nem a gyűjtő ember szenvedélye diktálta ezt nekem, hanem a *miért* keresése. Az is fontos volt, hogy valami, ami még használható volt, miért került fel a padlásra.

Mint már említettem, Őriszigeten is hamarosan otthon lettem. Ott is sikerült Teleky Béla nagytiszteletű úrék segítségével az életforma központi személyiségeit megtalálnom. A fiatal korában legendáshírű vőfélyből, Ritzinger Guszti bácsiból, ugyanilyen hírű násznagy lett, aki még nyolcvan éves korában is olyan kedvben volt, hogy néha még a nap járásáról is elfelejtkeztünk. Apja még a kiskarasztosi (Kleinbachselten) német nyelvű magyar parasztnemesi evangélikus községből került ide. Fia már a nyelvet is elfelejtette. A falu legrangosabb embere volt, akinek öregségében más lett a világ, a fiatalokkal nem tudott már egyetérteni. Afféle hagyományőrzőnek tekinthetnénk. Ezt az sem cáfolja meg, hogy a szemben levő házból hozott feleségével együttérkező festett ládából istállójában répáskiszni lett. A tarka virágok között ott állt: „P. M. 1845.” Utánanéztem az anyakönyvben, ahol az állt, hogy nemes Pathy Mária ebben az évben esküdött örök

hűséget. Egy cukroskiszniért cseréltem be. Még most is kísért a gondolat, mi lenne, ha én ezt a rangjában lecsúszott ládát megszólaltatnám: „Én, nemes Pathy Mária ládája mesélek."

A tetőszerkezet keresése itt is segített. Annak ellenére, hogy a szigetiek, a nemesi közösség 15. század végétől szinte hiánytalanul fennmaradt levéltárát a Szék-patak (Zickenbach) partján az ötvenes évek végén elégették, mert a helyiséget másra akarták felhasználni, a padlásokon még elég öreg iratot találtam. Így egy 18. század végéről származó lyukas cserépfazekat is, amelyikből, amikor belenyultam néhány egér ugrott ki, de ami benne maradt, az volt a fontos. Ez volt a családi levéltár. A legöregebb irat Nemes Vas Vármegye Eskütjeitől származott, 1646-ból és így kezdődik: „Mi Miklos Janos Vaswarmegyenek Esküttyö. Item ... öszwö gyülekezvén Istenben elnyugodott Szarka Janosnak ingó marhajanak rewidialasara..." Ebből a csöbörből összejött háromszáz szigeti esztendő és később, a már említett eszközkutatási könyvem, amelyben a Balaton és Gráz közötti délnyugat pannóniai táj tárgyi kultúrájáról kíséreltem meg áttekintést adni. Az iratokat meg is beszéltem Pathy Miska bácsival, Pathy Samuval, aki legjobb szigeti mesemondóm lett, majd a korombeliekkel, Pathy Ernővel és Pullay Jenővel is.

Egyik lépést követte a másik. Sziget szomszédságában „oláhok" (Walach) élnek, akiknél Oláhciklényben (Spitzzicken) éppen úgy otthon lettem, mint a másik oldalon fekvő Vasverőszéken (Eisenzicken), ahol németül beszéltek. Tekintve, hogy Alsóőr összenőtt már Vasvörösvárral (Rotenturm), oda is áttévedtem. A domb mögött húzódik meg Őrállás (Oberdorf), és Városszalónak (Stadt-Schlaining) sem volt messze. Amikor már Alsóőrön kiismertem magamat, könnyebben ment a munka, mert függetlenül a lakosság anyanyelvétől, mindenütt egy, a szomszédos stájerországi befolyás alatt álló „vasi-kultúrával" találkoztam. Mindenütt emberekkel kerültem össze, akiknek szava, élete megragadt bennem. (Mindig elkalandozom a metodikai leírástól. Úgy érzem, hogy ennek megvalósítása könnyebb volt, mint leírása. Most, amikor az itt megkezdett út folytatását lépésről lépésre papírra akarom vetni, egymásután megjelennek azok az arcok, amelyek huszonnéhány évvel ezelőtt törekvéseimet eredménnyel töltötték meg. Ez annak bizonysága, hogy nem kutatási alanyokkal, hanem emberekkel találkoztam össze.)

Sok falut sorolhatnék fel, köztük Wolfaut (Bolfa, Vasfarkasfalva) is, ahol első látogatásomkor még nem gondoltam, hogy majd alig néhány év múlva itt szervezem meg Európában elsők között a monographikus falukutató csoportot. A Pinka-völgyéből aztán átlátogattam a Csáva-patak (Stoober-bach) melléki magyarokhoz is, Felső- és Alsópulyára. Nem tudván magamat megosztani, itt nem szándékoztam összefoglaló kutatást végezni. Egy „mindent összehazudozó ember" híre húzott ide. A középpulyai plébános említette meg, mondván, hogy talán megéri. Egy árva vasam sem lévén egy vásározó csizmadia segítségével oda is kerültem, és itt találkoztam össze *Ribarics Jani bácsival,* akit a faluban csak az „öreg Kilenc" néven ismertek. Róla később lesz majd még bőségesen mondanivalóm, itt csak annyit, hogy eddig osztrák földön még senki sem akadt, aki annyi mesét mondott volna el, mint ő. Csak úgy mellékesen említem meg, hogy a második legtöbb mesét elmondó ausztriai Pesti Ernő volt, de a harmadik is a magyar

nyelvcsoportból került ki, a negyedik és ötödik szintén az én hangszalagomra került Stinatzról, a horvát faluból. Ez a tény bizonyság arra, hogy a magyar és horvát nyelvű falvak lakói zártabb közösségekben éltek, mint német nyelvű szomszédjainak. (A stinatzi [Pásztorháza] horvátok meséiből eddig két kötet jelent meg.)

A középpulyai gyűjtés külön fejezetet jelent életemben. Pénzem nem lévén, szállást sem kaptam. Végülis a német neve ellenére kemény magyar, *Maurer Rezső* talált egy megoldást. Neki csak egyetlen ágya lévén, nem fogadhatott magához, de egyik Bécsben élő rokona házát, télen ő kezelte. A tulajdonos csak nyáron jött ide. Ott alhattam meg, ami viszont nem volt egészen egyszerű, mert ezt senkinek sem volt szabad megtudnia. Így aztán este bemehettem, de nem volt szabad világot gyújtanom és reggel még kivilágosodás előtt kellett kiszöknöm. Nem volt könnyű, de megérte. Nemcsak egy mesehallgató közösségbe kerültem be, hanem más téren is sokat tanultam.

Már elég mese jött össze, amikor az egyik napon bementem a községházára, ahol éppen akkor lett vége a képviselőtestületi gyűlésnek. Büszkén mondtam a bírónak, hogy mit találtam. Egy mesét le is játszottam neki. Vele együtt az összes tanácstag hallgatta. Jani bácsi befejezte a mesét, a bíró meg csak azt mondta: „Hát ez meg mire jó? Ijjen semmi emberről akar maga rólunk írni? Irgyon arrú, hogy millen az uj iskolánk.” Csak a járási szolgabíró (Bezirkshauptmann), aki horvát volt és magyarul is hibátlanul beszélt, biztatott, csináljam tovább itt is, meg a horvátoknál is.

Pulyai gyűjtésem, mint ahogy már megemlítettem, nem volt összefoglaló, de mégis sokoldalú lett. Az öreg *Dominkovics Ferenc* és néhány kortársa ugyancsak segítségemre voltak és sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a burgenlandi magyarok hagyományos kultúrájáról mégiscsak összefoglaló képet kaphattam. Ezt, húsz évvel később egyik pulyai diáklányom, Kulmon Erzsi, egészítette ki a helységről készített doktori munkájában. Egy másik, Kniesz Rozwitha, most hasonlítja öszsze a pulyai magyarok kultúráját a szomszédos horvátokéval és a németekével.

A csajtai majorból (Schachendorf) Alsóőrre átköltözött és onnan Vörösvárra áthúzódó Pesti Ernőn keresztül kerültem a majorbeliekkel össze, ahol együtt éltem a cselédekkel. Itt ismertem meg azt a kultúrát, amelyet eddig mi a parasztival azonosítottunk. Ezt, a „Kire marad a kisködmön?”-ben írtam le részletesen. Itt csak annyit, hogy a szegényes tárgyi kultúra mellett egy hihetetlen mélységű szellemi kultúrába kerültem bele. Ismét csak nevek jutnak eszembe. A jóbaráttá vált Janzsó Józsi és a Gerséről idekerült felesége, meg Erdődyék. Később a Fertő melléki majorokban Német Miska bácsi és az áldott emlékű Székely Margit néni. Hej, de sok sírkereszt sorakozik már mögöttem!

Községek, nevek. A nevek mögött emberek, közösségeik kultúrájának hordozói a nyugati magyar határ pereméről. Mintegy tizenötezer órás magnófölvétel őrzi a hangot, a többi bennem él. Az anyag fele magyar, a többi horvát és német. Élő emberek kultúrája, amit mindenki az anyjától örökölt nyelven ad tovább. Azt, amit elődeiktől átvéve koruk szerint maguk is alakítottak. Ez a hagyományos kultúra örök stafétabotja. Itt tanultam meg, hogy a kultúra tartalmát, annak tagjainak a közösséggel szemben vállalt, felelősséggel megélt élete adja meg. Ez

olyasvalamit jelent, amit sohasem lehet teljességében rögzíteni. Nekem sem sikerült, de valami csak összejött.

Ami tizenötezer órába belefér, megtölthetne egy kisebb könyvtárat. S milyen kevés látott még ezekből az eredményekből napvilágot. Hét-nyolc könyv, egyetemi előadások sorozata. De mind németül. A „Kire marad a kisködmön?" jött elsőként magyar nyelven ki. Most kézbeadom az „Aranymadár" anyagát. De még mennyi minden van tartalékban? A jeles napok, az egyházi év, egy parasztnemesi falu élete a múlt században, a törökkori halkereskedelem, stb., stb. Az idő azonban nem áll meg.

Ne vesse senki a szememre, hogy a kutatás történetéről szóló leírásomban nem tudóskodom, hanem egyszerű emberként bevallom érzelmeimet. Most, amikor én is egyre öregszem, lomhán verekszek, már nincsen időm arra, hogy a tudós ember okoskodásával ezernyi könyvből idézve értékeljem ki eredményeimet. Azt más is el tudja majd végezni. Számomra ebben a kötetben is csak az a fontos, hogy szememen, tapasztalataimon átszűrve leírjam azt, amit a múlt és jelen határán sikerült még rögzítenem.

I.
ELBESZÉLŐ SZEMÉLYISÉGEK

[Vákát oldal]

RIBARICS JÁNOS, AZ ÖREG KILENC

Az anyakönyvben Ribarics Jánosként áll a neve, de a faluban csak „öreg Kilenc”-nek ismerte mindenki. Ennek két oka van. Az egyik, hogy ez a családnév Középpulyán (Mitterpullendorf) igen gyakori és János is akadt köztük több. Így aztán mindegyik kapott egy „házinevet”, ami nemcsak egy személyre, hanem a házra, minden abban élőre és abból származóra is vonatkozik. Az ilyen ragadvány-név általában három generáción keresztül jelzi a nemzetséget, amely ezidő alatt annyira szétágazik, hogy az utódok házai, gyerekei újabb nevet kapnak. A sok Ribarics közül a mi Jánosunkat nevezte a falu „Kilenc”-nek, amiből évei szaporodásával „öreg Kilenc” lett. Ez őt személyesen érintette, gyerekein csak a Kilenc-házinév ragadt meg. Minden házinévnek megvan a faluban ismert, megokolt története, így a Kilencnek is, amire majd később még visszatérünk.

Amikor megismertem, 1962-ben, 75 éves volt és nyugdíjas munkásként élt szülőfalujában, Középpulyán, amelyet egy évvel előbb csatoltak Felsőpulyához (Oberpullendorf). A lakosság többsége kisparaszt volt és a járási székhellyé emelt Felsőpulya piacára termelt élelmiszert. A falunak gyűjtésem idején még önálló, magyar anyanyelvű plébániája is volt, és az iskolában is ezen a nyelven tanították a gyerekeket. 1962-ben megszűnt az iskola, amikor a plébános meghalt, nem kapott a plébánia utódot. Ma a falu a háromnyelvűség egy keveredett formájában él: az öregek csak magyarul beszélnek, gyerekeik a magyart a némettel keverik és az unokák nagyszüleik magyarul feltett kérdéseire már csak németül válaszolnak. Az ilyen nyelvváltás itt nem első esetben fordul elő. A középpulyai családnevek többsége horvát, a falu nyelve viszont kutatásom idején tiszta magyar volt. Ez azt jelenti, hogy a hajdani horvát telepesek elmagyarosodtak, hogy aztán a hetvenes évek körül egy harmadik nyelvre térjenek át. (A szomszédos Alsópulyán (Unterpullendorf) a családnevek többsége mindmáig magyar, a falu nyelve viszont horvát.) 1962-ben az asszonyok többsége csak magyarul tudott, a férfiak viszont három nyelven (magyar, német, horvát) beszéltek. Nem a faluban, hanem a tájon belül. Ugyanezt tapasztaltam a környék német anyanyelvű férfiainál is. Sok horvát is feladta a háromnyelvűséget, de megtartotta faluja nyelvét. Ennek oka elsősorban az, hogy a horvát értelmiségiek, papok és tanítók száma nagy és azok visszatérnek nyelvcsoportjukhoz. A magyar értelmiségiek nagy többsége Stájerországba, Alsóausztriába vándorol át, és ott feladja anyanyelvét. A magyar tanító és pap utánpótlás teljesen megszűnt. A táj egynyelvűsítése a különböző nyelvcsoportok és közösségek hagyományos kultúrájának igen súlyos elszegényesedését jelenti. Megszűnt a három nyelven közvetített kultúrökológiai fejlődés. A korábbi többrétegűség helyét egy „szellemi monokultúra” foglalta el. A belülről, a történelmi múltból kialakult létforma helyébe a civilizáció lép, aminek következtében a „MI-közösség”-ből az egymás mellett lakó családok „ÉN”-jére alapozott lakótelepek lesznek.

Ebben az életformában élt Ribarics János abban az időben, amikor szülőfa-

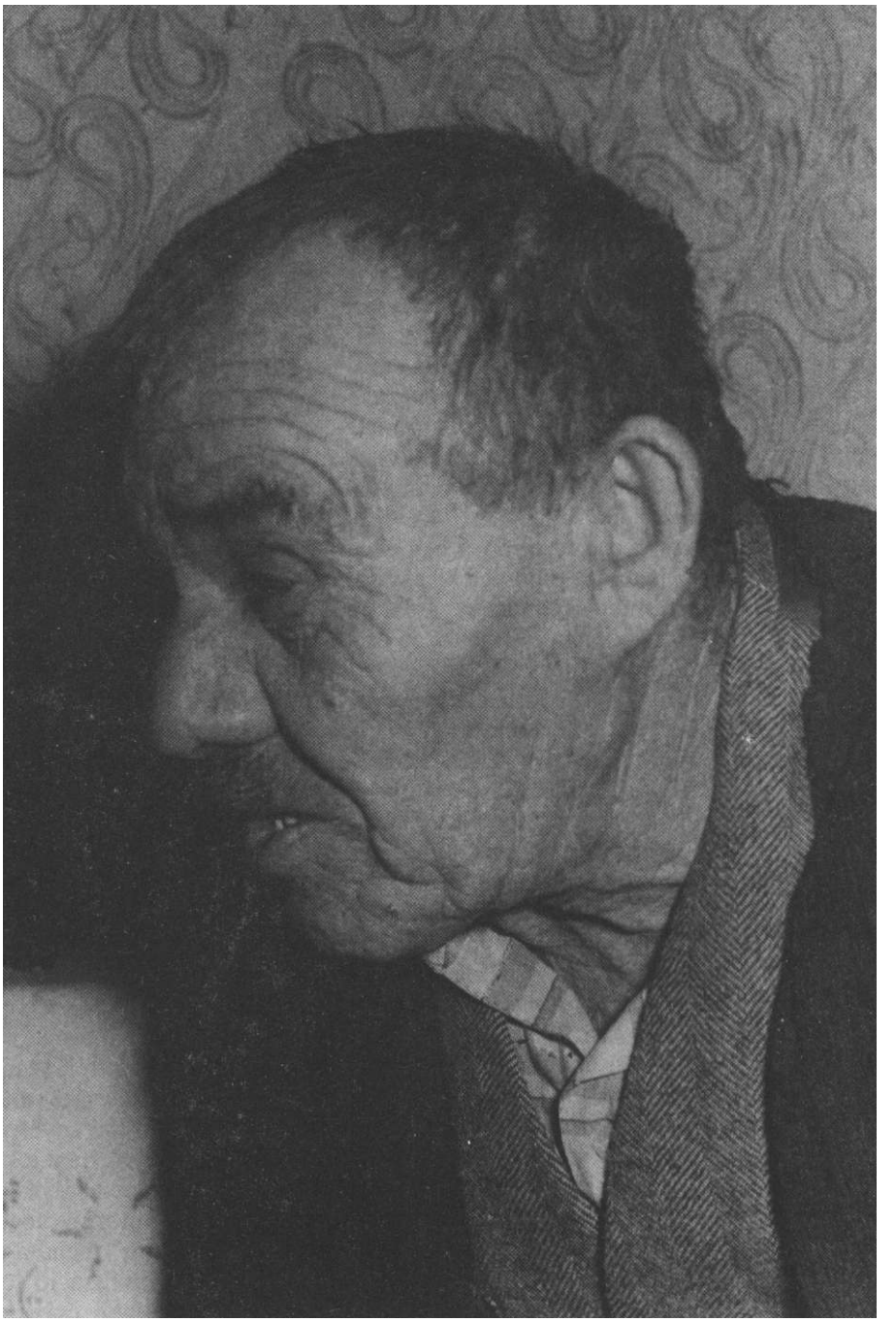

5. kép Ribarics János. Középpulya (Mitterpullendorf). 1962

lujában még a magyar nyelv uralkodott. Itt született és nyugdíjazása után ide tért vissza. A falu ugyan paraszti volt, de sem ő, sem apja nem tartoztak a földtulajdonosokhoz, hanem a zsellérekhez. Családjának anyagi helyzete szabta meg a falun belüli hovatartozását is. Mi, a néprajztudomány művelői, a kultúra egyes jelenségeit általában csak származási helyük szerint rögzítjük, nem vizsgáljuk meg azonban, hogy a falu- vagy táji-egységen belül, melyik szociális közösségen belül éltek azok hordozói. Erre legjobb példa talán a mesemondó „öreg Kilenc". Őt, mint klasszikus értelemben vett mesemondót, középpulyainak sorolhatjuk be származása szerint. Ausztria területéről eddig ő mondta el a legtöbb mesét. Téves lenne azonban arra gondolni, avagy azt kimondani, hogy Középpulya mesemondó falu lett volna. Kutatási eredményeim azt, bizonyítják, hogy itt az utolsó három generáción belül a mesemondás igen aktív volt. A falun belül, de nem a falu minden lakójánál, illetve nem a többségnél, hanem csak egy igen kicsi közösségen belül. Ez vonatkozik Ribarics Jánosra is.

Jani bácsi a falu szegényei közé született bele és azok életét élte meg, az szabta meg életútját és alakította ki mesemondó művészetét. Ha a paraszti közösség tagjai közül valaki kiöregedett, gyerekei, az örökösök, gondoskodtak eltartásukról. Ennek többé-kevésbé való tisztességes betartását a belső iratlan törvények igen szigorúan ellenőrizték. Paraszt családból máig sem került senki sem az aggok házába. Más volt a helyzet a falubeli zsellérek életében, a munkaképtelenné vált falubeli szegénységnél, akiket gyerekeik nem tudtak eltartani. Ezekről a falu lakói közösen gondoskodtak, aminek szintén megvolt a megszabott rendje. Hogy ez a rend az akkori állami törvényhozásból alakult-e ki, avagy az épült fel a szokásjogra, itt most nem tisztázható. A belügyminiszter 1899. évi május 4. 51 000 sz. rendelete kimondta, hogy a szegények közsegélyezéséről a községi elöljáróság tartozik gondoskodni. Ez azt jeneti, hogy ezeket a falu tartotta el.

Burgenlandi adataim egyöntetűen azt bizonyítják, hogy ez már az idézett törvény megszabása előtt is így volt. Burgenland, de Alsóausztria minden falujában is, megtaláltam a szegényházat, amelyik kutatásom idején már sehol sem töltötte be korábbi funkcióját. Ez mindenütt, így Középpulyán is, a falu szélén állt, nagysága két szoba és konyhára terjedt ki. Pulyai adataim szerint is ide költöztették be azt, akinek nem akadt gondviselője. A házat a község pénzéből építették és annak lakóit a falu házaiból táplálták. Mint, ahogy itt mondták „szerre" vitték a megfőzött ennivalót, mindennap egy másik ház került sorra. Ennek betartása is az íratlan törvényekhez tartozott. Az életük vándorútjának végefelé közeledő nincstelenek nemek szerint elkülönítve aludtak a helység szegényházában, de napközben közösen birkóztak meg az órákkal. Legtöbbjük „világot látott ember" volt, azaz munkás életük folyamán szolgaként, napszámosként, ipari munkásként messzi vidékeket ismertek meg, sokféle emberrel kerültek össze, szellemi ismereteik is sokoldalúakká váltak. Örökké és mindenütt szociális rétegükön belül lévén, azok – gyakran határokon átnyúló – szellemi tudását vették át, illetve cserélték ki egymással. Ez így volt akkor is, amikor még a Jani bácsit Janikának nevezték. Gyerekkorából, családja szociális helyzetéből fakadóan szerezte meg meseanyagának fundamentumát.

Apja országot járó munkás volt. Vagyona nem volt, de gyereke elég, kilenc. Nyáron úton volt, télen otthon várta a tavaszt. A gyerekek már kiskorukban a fa-

lu parasztjainál dolgoztak. Libapásztorok, pesztrák, meg miegymás voltak. A fiúk télen szintén hazaszorultak. Látogatták ugyan az iskolát, de otthon nem várt rájuk olyan feladat, mint a korukbeli parasztgyerekekre, akik a hideg évszakban is segítettek a gazdaságban. Ribarics János szabadidejét nem a szülői házban, hanem a szegényházban töltötte el, az abban élők állandó hallgatója lett. Gyerek korában belenőtt már az öregek szellemi világába, ami azonban nem a falu egyetemes kultúráját, hanem csak az abból kiszorultakét jelentette. Egyöntetű volt a vélemény, hogy a faluban a paraszti közösségen belül nem volt szokásos a mesemondás. Ha a nagyszülők unokáiknak mesefélét mondtak, azt nem a közösségből, hanem nagyrészt katonai szolgálatuk ideje alatt ismerték meg és öreg korukban, a gyerekek számára átalakított formában mesélték el, „megpolgárosították". Amit a későbbi öreg Kilenc gyerekkorában átélt, megismert, számtalanszor hallott, a falubeli parasztok életformájában ismeretlen volt és az volt kutatásom idején is. Itt a mesemondás hazája a szegényház volt, ahol a mesemondók egymást váltva jutottak szóhoz. Ennek is meg volt a belső rendje.

Itt sem volt mindenki mesemondó. Sokan csak hallgatták azt, amit már számtalanszor hallottak, ismerték, szinte kivülről tudták, de nem volt előadóképességük. A mesemondás nemcsak egy szöveg „felmondásából" áll, hanem az elbeszélőnek a közösség ízlésétől függő művészi előadóképességéből is. Nem a szóhasználat, hanem az elbeszélő személyes kisugárzása, szuggesztív hatása volt döntő fontosságú. *Az számított mesemondónak, aki hallgatóit a mindennapi életből át tudta vezetni abba a mesevilágba, amelyikről mindenki tudta, hogy ugyan nem létezik, de a mesélés ideje alatt mégis benne élt.*

Ez mindig a mesemondó személyiségével függ össze. Egyik megjátsza a mesét, a szereplők szerint még hangját is változtatja, a másik azt igyekszik elérni, hogy nyugodt előadóstílusa révén hallgatóiban támadjanak fel a meséjében szereplő személyek. A meseanyaggal együtt ezt is megtanulta Ribarics János a középpulyai szegényházban. Eleven eszű gyerek lévén néha késő éjszakáig hallgatta az öregeket, mesemondó elődeit, akiknek ilyenirányú képességéről a paraszti közösség tagjai mitsem tudtak, de a zsellérek körében még ma is él emlékük. Tőlük hallottam olyan mesemondóról, aki egyetlen mesét hat óra hosszáig mondott el. Mások ugyanazt a mesetípust, azonos felépítéssel fél óra alatt fejezték be. Az ilyen mesemondók száma soha sem volt nagy, ketten-hárman voltak. Jelenlétükben a gyöngébb képességűek leszoktak a mesélésről. Itt közölt megállapításaimat nem szabad általánosítani. Ezek csak a nyugatdunántúlból 1921-ben kialakított Burgenlandra vonatkoznak, azaz arra a vidékre, ahol erősen polgárosuló paraszti lakosság élt. Itt csak az uradalmi majorok lakói és a falubeli szegénység alakított mesehallgató közösségeket.

Ribarics mesemondó tehetsége, amit szellemi képességnek is nevezhetünk, születésével együtt jött. Ugyanilyen képességgel születnek emberek a paraszti közösségben is, de mégsem lesznek mesemondók, sőt a szellemi kultúra más területein sem tűnnek fel, mert a belső törvények, amelyeknek alá vannak vetve, ezt megakadályozzák. A parasztfiatalok közül sokan lettek a katonaságnál elismert mesemondók, de hazatérésük után többé nem meséltek, mert nem meséllhettek. (Erről majd később, az alsóőri Balla József ismertetésénél beszélek bővebben.) Ribarics János annakidején a komáromi fogatolt tüzérekhez kapta meg

behívóját, ahol nemcsak a három évét szolgálta le, hanem mint továbbszolgáló ott is maradt. Még a háború után sem vetette le a mundért, résztvett az északmagyarországi harcokban és csak 1920-ban tért haza, hogy, amint ő mondta, „osztrák legyen".

Középpulyán megalapozott meseanyagát a katonaságnál egészítette ki úgy, hogy valószínűleg ő is kiegészítette a többiét. Elbeszélése szerint, berukkolásakor, már az első este, amikor ágyba kerültek, a szobaparancsnok zúgsfürer kiadta a parancsot: „Mese!" Az ágyához legközelebb fekvővel kezdette el. Hát, bizony abból csak amolyan dadogás lett. Ez így ment estéről estére. Legtöbben nem tudtak semmit vagy csak rövid, drasztikus történeteket mondtak el. „Két hét után hároman marattunk. Kettő az valami majorokból valók vótak, meg én. Aztán este már parancs nékü is kezte egyikünk. Még össze is veszekettünk, hogy ki mongya. De asztán rend lett. Sorba montuk. Eggyig, kettőig is. Ha asztán igen csönd vót, akkor felszótunk: »Csont?« Ha elegen monták »hús«, akkor montuk tovább. De mi sohase fogytunk ki abbú. Jó dógom is lett. Nekem nappa nem vót ollan kemény a parancs, mer a zúgsfürer is haggata este, osztán ha nappa megmászatott, akkor aszontam este, hogy fáratt vagyok."

Ha jól meggondoljuk, rájövünk arra, mit jelentett ez a mesemondási parancs. A bevonult legények többsége olyan közösségből származott, amelyben fiatal az öregek társaságában nem vihette a szót. Addigi életük folyamán legfeljebb lucázáskor vagy más hasonló alkalommal hadarták el szövegüket, a nyilvánosság előtt sohasem léphettek fel. A legénységi szobában, az egykorúak társaságában nehéz utat tettek meg addig, amíg magukkal hozott gátlásaik leküzdése után, beszélni tudtak. Ribarics nem lévén paraszt, nem is a paraszti „illemszabály" törvényeivel nőtt fel. Amit a szegényházban eltanult, azt már a katonaság előtti munkás életében továbbadta, gyakorlatra tett szert és nem ismerte a korabeliek előtti gátlásokat. Ő nyugodtan beszélt és volt mondanivalója is.

Mesét adott és kapott a katonaságnál. Ezt tette később is, amikor leszerelése után munkásként dolgozott Magyarországon, Ausztriában, egyszer német, másszor horvát nyelvű faluban. (Találkozásunk idején is pillanatokon belül váltotta a nyelvet és mondta tovább meséjét.) Amikor összekerültem vele, amint már mondtam, nyugdíjba vonult. De közben történt még vele egysmás. Anyja megházasította. Nem vehette el azt, akit Pesten megszeretett és élete végéig szívében hordott. Annak ellenére, hogy házasságából kilenc gyerek született, mint apja házában is, mindig csak régi szerelméhez tért vissza. Egyik alkalommal, amikor nem tudom, hányadszor, ismét az Árgirus királyfit mesélte (12. sz.), hirtelen felállt, szemei felragyogtak, arca szinte megfiatalodott és személyes érzéseit beleszőtte mondanivalójába. „Hát ecce elakartam venni egy lányt. Az még ma is él Budapesten. De az anyám nem engette. És ahogy most az Árgiruskirálfi az annyáhó ment, úgy szeretnék én még ma is hozzámenni, hogy mast már szabad vagyok, meg öreg, de szeretném mondani: Kedvesem, tudom mi a bajod, ehosztam neked a szerelmet. Eszt az asszont még ma is a két karomon hoznám gyalog Pestrű ide, akkor aszt életem végéig boldog lennék." Ha meséiből kihámozzuk azt a néha csak fél mondatot, amibe életét beleszőtte, megkapjuk minden gondját, baját, ami őt valaha is foglalkoztatta.

Hallottam mesét és mesemondót eleget. Majorokban, falvakban. Sehol sem

találkoztam azonban a meseközösség olyan „rítusával”, mint a hajdani középpulyai szegényházban. Első látogatásomkor azt sem tudta, ki vagyok, mi vagyok. Nem is érdekelte. Egy decemberi délután volt. Avval a szándékkal mentem hozzá, hogy egy terminust megbeszéljünk. Más volt a szándék és más lett a valóság. A plébánostól csak azt tudtam meg, hogy az öreget az egész falu hazudozónak nevezi. Nem lévén templomot látogató ember, nem is nagyon ismerték egymást. Amikor bekopogtattam hozzá, láttam, hogy az öreg ismét éppen „hazudik”, azaz öt idős ember volt nála, ő meg kályhája mellett ülve vitte a szót. Csak annyi időre szakította meg, hogy megmondhattam neki, mit mondott a plébános és én meg eljöttem meghallgatni, mit hazudik. Rámnézett, aztán csak azt mondta: „Hát akkor üllön maga is le, maj meghalla.” Leültem és hamarosan én is elfelejtkeztem azokról a gondokról, amiből annakidején elegendő volt. Fél három körül mentem hozzá és igencsak este lett, mire eszembe jutott, hogy a plébánián már régen várnak rám. Jónéhány napig nem is vittem magammal magnómat, mesehallgatásra mentem, de minden délután nála voltam.

Hajdani iparosok, akik évtizedekig mindig az ország különböző részein voltak munkán, egy, a háztartási munkából kiöregedett vénlány, meg az akkor még vele élő lánya, voltak állandó hallgatói. Nap, mint nap beállítottak úgy délután két óra felé. Nem volt nagy kézfogás, csak egy „adjon Isten!” és mindenki leült szokott helyére. Egyik az ágy szélére, a másik a padra. Mindegyiknek meg volt a helye. Először mindig a helyi eseményekről beszélgettek, mert az öreg Kilenc arról nem sokat tudott, ő még cigarettáért sem hagyta el a házat, azt is lányával hozatta meg. Mire az utolsó is megérkezett, elhallgattak mindnyájan és várakozva néztek a házigazdára, az meg mosolyogva őrájuk. „No, mit akartok? Rövidet vagy hosszút?” Ha hosszút kívántak, rövidet kezdett és fordítva. De sohasem kezdte el azonnal. Az is a rítushoz tartozott, hogy előbb lassan elővette cigarettáját, kényelmesen rágyújtott, és hallgatóira nézve várt. Amikor szinte kibuggyant valakiből a szó, hogy mondja már, kezdte el. Lassan, remegő hangon mesélt. Minden szót megrágott, minden hangsúlynak meg volt a jelentősége. Kissé előredőlve szőtte a cselekmény egymásutánját. Szemei egyszer csillogtak, hogy utána, amikor a mesehős bajba kerül, homályba boruljanak. Kényszerített mindenkit, hogy arcába nézzenek. És nemcsak ő, arca is mesélt. Minden részletnél, örömnél, bánatnál, állandóan változott arckifejezése és amikor a végére ért, hőse diadalmaskodott, ragyogó arccal hallgatott el. Amint testtartása nyugodt volt, úgy a kezei is. Egyszer sem csinált nagy kézmozdulatokat, nem hadonászott összevissza. Csak a kezefejét emelte kissé akkor, ha részleteket írt le. Mondatai, de még inkább az egymást követő események előtt mindig szünetet tartott.

Történetét ritkán fejezte be valami formulával, még a szokásos „Ha meg nem haltak, még ma is élnek”, sem volt nála általános. Néha csak annyit mondott: „Na, és vége!” Számára az volt fontos, hogy amikor ő fölhagyott a szóval, hallgatói folytassák tovább, amire rendszeresen sor is került. Részben még közbeszólás formájában, leginkább azonban a mese után „megbeszélték” a történteket. Ez azt jelenti, hogy egymás között megvitatták, mit, vagy hogyan tehetett volna valami mást a hős, miért érdemelte meg a gonosz elért büntetését. (A szöveggyűjteményben közreadok egy fényképsorozatot, amelyet 12. sz. meséje elmondása alatt vettem fel. Nemcsak őt, hanem hallgatóit is fényképeztem.) Amíg

hallgatói, akik meséit már számtalanszor hallották, megbeszélték a történeteket, addig ő hallgatott, elmélyülten gondolkozott a következőn. Ha jó hangulatban volt, egy délután *elmondott* két hosszabb mesét is, néha egy hosszú után esetleg még egy rövidet. Többször előfordult, hogy mese helyett csak két-három trufát adott közre. Ilyenkor podagrájával birkózott. De ezt már mindig előre megmondta: „Na, máma megin szaggat az ifjuságom."

Ő és hallgatói egy zárt meseközösséget képeztek, ahova idegen, azaz falubeli paraszt, nem jött be, és ha bejött, akkor sem a mese miatt. Éppen akkor, amidőn az említett fényképsorozatot készítettem, tévedt be egy középkorú paraszt, aki Jani bácsi fiát kereste. Nem lettem volna ott, félbeszakította volna a mesemondást, hogy egy mondattal elintézze ügyét, aztán olyan gyorsan, ahogy csak lehetséges, elhagyhassa a házat. Ahogy bejött, látta, hogy magnóm be van kapcsolva és azt is, hogy fényképezek. Várásra kényszerítve érezte magát. Jani bácsi őt nem tegezte. Viszonozta a köszönést és mondta, hogy üljön le. Új vendégünk ezt nem tette, hanem az ajtónál megállt, merev testtartással, érdeklődést megtagadó arccal várta meg a mese végét. Minden vonatkozásban kimutatta, hogy ő nem hallgatja a mesemondót. Magatartását sikerült megörökítenem, amit ő észre is vett. Később találkoztam vele az utcán, ahol megkért, hogy ne beszéljek a mesemondónál történt találkozásról, mert „mit mond majd akkor a falu?". Azt is közölte velem, hogy az ilyesmi csak azoknak való, akiknek ideje van, ami a parasztnak nincsen, meg őt az ilyesmi összevissza hazudozás nem is érdekli.

Ribaricsot a falu csak Kilenc néven ismerte. Ez a ragadványnév úgy került rá, hogy apjának kilenc gyereke volt, neki is és meséjébe mindig belefoglalt valamit, ami szintén kilenc volt. Ő büszke volt erre a névre, és arra is, hogy kilenc gyerekét becsülettel fölnevelte, hogy saját háza van, és mint nyugdíjas munkás nem szorul senki alamizsnájára sem. Egész múltba foszlott élete folyamán attól félt, hogy öregkorában koldusbotra szorul, vagy a gyerekei kényszerülnek őt eltartani. Ezt nem kívánta. De sok mást sem kívánt, gyakran az életet sem. Szinte minden hosszabb meséjében hőse öngyilkossági gondolattal birkózik. Ez a hős azonban mindig ő volt, saját töprengéseit adta a mesealak szájába.

Ribarics János bizonyos értelemben „klasszikus mesemondónak" tekintendő. Ötvenegy elbeszélését közlöm a szöveggyűjteményben. Ez azonban nem ötvenegy mesét jelent, hanem többet. Így pl. A Krisztus-legendákat általában mindenkitől egyenként hallottam, ő viszont egy alkalommal hét legendát egymással összekapcsolva lánc-meseként mondott el. Elbeszélésanyagának többségét a mese képezte. Két hiedelemmondaszerű meséje mellett csak akkor hallottam trufát tőle, amikor testi fájdalmai miatt nem volt kedve hosszabb mese elmondására. A 32. sz. meséje, illetve az, amit ő annak szánt, nem tartozik hagyományos meseanyagához. Jómagam is csak hosszas mérlegelés után szántam rá magamat ennek közlésére. A „Hajóskapitány" c. elbeszélés alapja egy olvasott ponyva, amit ő meseként igyekezett elmondani. Az elbeszélés akadozó, a fonalvezetés összekuszálódott. Olyan jelenségeket említ meg, amelyek az ő számára, de hallgatóinak is ismeretlenek. A ponyva szövegében igen sok személy szerepel. Ribarics igyekezett ezek számát lecsökkenteni, ami azonban szintén nem sikerült. A hangszalag lehallgatása azt is bizonyítaná, hogy ez alkalommal a beszéddel is birkózott, mert nem találta meg a megfelelő kifejezéseket.

Teljes meseanyagát nem ismertem meg. Csak azt rögzítettem, amit spontánul mondott el. Egy, az idegeire menő kikérdezés valószínűleg lényegesen gazdagította volna kötetünket. Célom azonban, amint már jeleztem, nem ez volt. Csak azt vettem fel, ami az ő közösségén belül az élő anyaghoz tartozott. Ember volt, aki megélt életével ugyancsak megbirkózott. Öregségében örült múltjának, annak, ami már mögötte van. A falujában élt, de nem a faluközösségben. Nem abban lett központi személyiség, hanem azon belül abban a szociális rétegben, amelyikhez hozzátartozott, és amelynek tagjai hozzátartoztak. A paraszti közösség tagjai nem is tudták, hogy a falujukban mesemondó van, de ez nem is érdekelte őket. Szakmai lelkesedésemet az akkori községi bíró le is hűtötte, mondván, hogy ez nem válik a falu becsületére. Ezt a magatartást is pozitív eredménynek tekintettem. Számomra azt a tanulságot jelentette, hogy a falu kultúrájának is több arca van, amit mi az egyes jelenségekre való vadászattal nem fedhetünk be álarccal.

Hogy az „öreg Kilenc” a magafajtái számára valóban központi személyiség volt, arra legjobb bizonyíték az, hogy halála után rendszeres hallgatói elárvulva mindig csak őt emlegették, hiányzott nekik. Jani bácsi meghalt, meséit is magával vitte. Amit lehetett, a szavakon keresztül megörökítettem. Egyet sem nekem mondott el, hanem azoknak, akikkel egy tető alá tartozott. Én csak egy voltam hallgatói közül.

Hallgatói is már mind meghaltak. Gyerekei, unokái élnek, birkóznak a napi gondokkal. Apjuk minden meséjét ismerik, kívülről tudják. Hogy egyszer, öreg korukban ők majd szintén mesemondóvá válnak-e nem tudnám megválaszolni.

BALLA JÓZSEF, ZSUZSI JÓZSI

Minden falunak, minden hagyományos közösségnek meg van a vertikális és horizontális rétegeződése. Vertikális alatt a belső szociális rétegeződést értem, a második alatt a korosztályok szerinti csopotosulást. Ribarics János mesemondóművészete nem falujához, annak minden lakójához tartozott, hanem csak egy szociális réteg tagjaihoz. Azon belül is azonban csak az életből kiöregedettekhez. Balla József ismertetésénél olyan példával találkozunk, amikor a gazdaság napi gondjaiból kiöregedett, az alsóőri birtokviszonyok szerint, módos, büszke paraszt kivált faluja mindennapjaiból és korosztályának tagjaival él, szórakozik együtt. Úgy is mondhatnánk, hogy nyolcvanegy éves korában hasonló korúakkal együtt visszatért fiatalkorába. Ebben az életformájában kerültem vele össze. Találkozásunknak is meg van a maga története.

„A közösség belső, íratlan törvényei a falu minden tagját a bölcsőtől a koporsóig kísérik, a vetéstől az aratásig. Ez a megállapítás érvényes a gazdasági életre éppúgy, mint a hiedelemvilágra, az építkezésre, a mesemondásra, a táncra, éneklésre, stb. Annak ellenére, hogy elég sok belső törés állapítható meg, máig is megmaradt egy, az életformán belüli hagyományos rend. Ez azért maradhatott így, mert Burgenland déli része történelmi és földrajzi okokból Európa közepén kényszerkonzervativizmusban megragadt területté vált, és ezen belül is, szintén csak történelmi okoktól függően, a magyar települések még zártabb életformáról tanúskodnak.” (Gaál, Spinnstubenlieder, 16. 17. o.) Ez számomra még ma is érvényes megállapítás arra vonatkozik, hogy a falu életformáján belül mindenki a közösség tagjainak ellenőrzése alatt áll, mindenki mindenegyes cselekedete ismertté válik. Az íratlan törvények betartása alól senki sem vonhatja ki magát. Ezt a kérdést csak a bentélés, a hosszabb ideig tartó megfigyelés során tudtam tisztázni, mert ezek a törvények a bentélők számára természetesek, ebbe mindenki belenő. Megismerésük gyakran csak akkor lehetséges, ha a kutató konfliktusszituációkkal találkozik.

A belső szervezet előírta minden egyes személy, de minden korosztály magatartását, megszabta a kötelességteljesítés során lehetséges jogokat is. Jogai azoknak voltak, akik kötelességüket vállalva ellátták feladataikat, családjukról és ezen keresztül a faluközösség jövőjéről gondoskodtak. A fiatalok ezt *még* nem, az öregek azonban *már* nem tölthették be, és így nekik nem jogaik, hanem, szintén a belső törvényektől függő *lehetőségeik* voltak. Erkölcsi törvények szabták meg, hogy meddig használhatja valaki ki ezeket a lehetőségeket, de ugyanakkor azt is, hogy az aktív generáció tagjai is kötelesek voltak ezt biztosítani. Úgy is mondhatnánk, hogy a falu erkölcsi normáitól függően mindenki számára biztosított volt személyes szabadsága.

Akkor is, ha e kérdés részletekbe menő tisztázása egy hosszabb tanulmányt igényelne, szükségesnek tartom rövid megemlítését. A szóhasználatban különbséget találtam a gazda és a gazdaember kifejezések között. Gazdaember jelenthet-

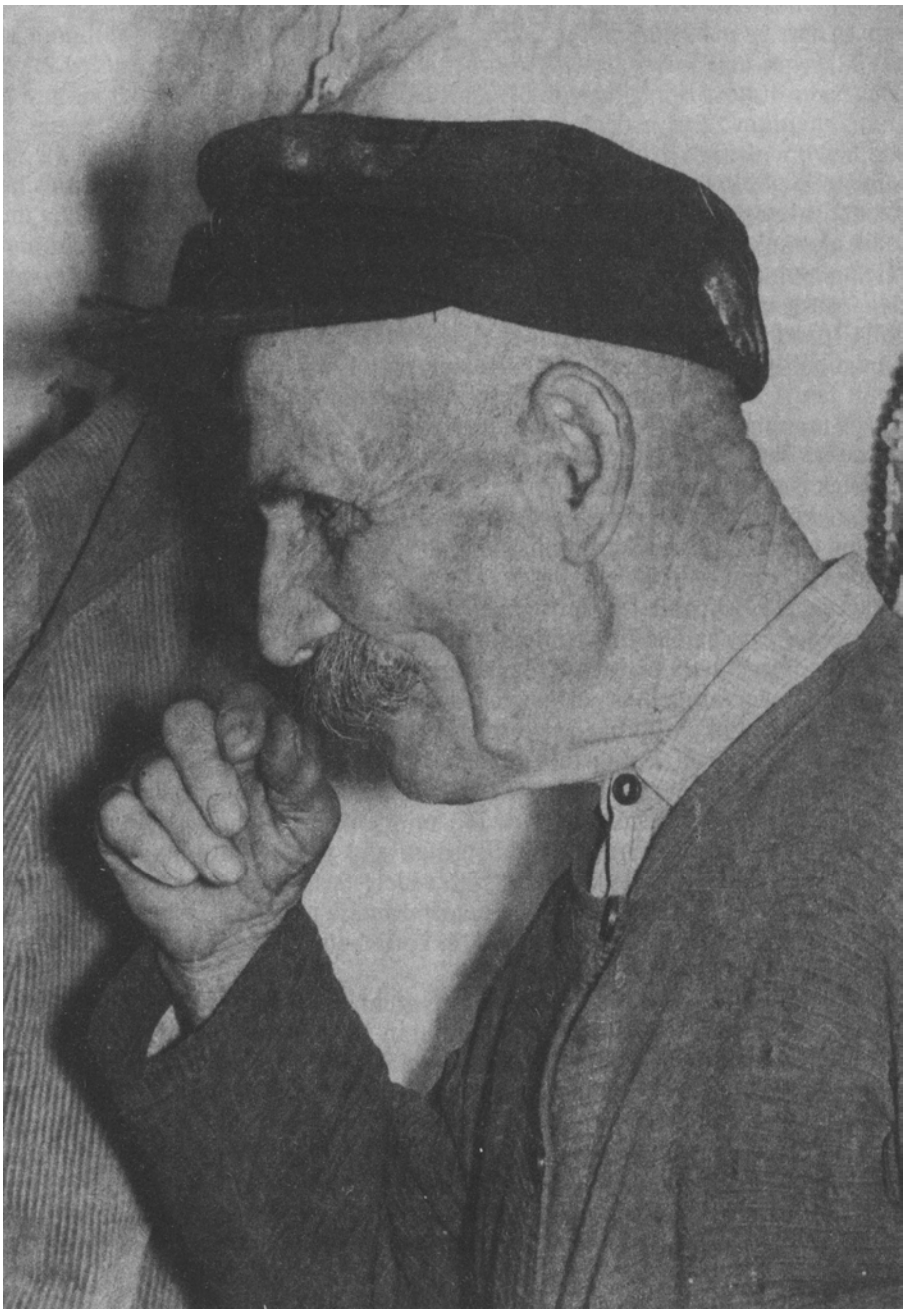

6. kép Balla József (Zsuzsi Józsi). Alsóőr (Unterwart). 1962

te a ténylegesen gazdálkodót, de azt is, aki ezt már feladta, azaz a birtokos, vagy a már birtokát gyerekeinek átadott személyt, azaz parasztot. A gazda szó kizárólag csak a birtok fölött rendelkező, az avval kapcsolatos munkát megszabó férfiszemélyt illette. Már a századforduló idején lehetővé tette a törvényhozás, hogy az idős gazda megfelelő szerződés keretein belül birtokát nagykorú fiának adja át, úgy, hogy az átvevő a szülők eltartásáról gondoskodik. Alsóőrön ez gyakori volt. A szülők továbbra is az átvevő háztartásában maradtak, bizonyos munkák elvégzésénél segédkeztek is, de ők már nem szabhatták meg a feladatokat. Az is az íratlan törvényekhez tartozott, hogy az átvevő fiú, parancs útján nem kényszeríthette szüleit munkára. Ez azt jelentette, hogy a kiöregedettek, a hajdani gazdák és gazdaasszonyok, megszabadultak korábbi kötelességeiktől és bizonyos mértékig függetlenné váltak. Ebből a függetlenségből fakadóan az idősek korosztályának tagjai kiváltak a falu nyilvános kommunikációjából és egy attól elkülönült társasági csoportot képeztek. Alsóőri esetünkben szerek szerinti kis közösségek alakultak ki, melynek tagjai közösen szórakozva nem a jövőbe, hanem múltjukba tekintettek vissza. A falutársadalmon belüli ilyen csoportosulást itt ismertem meg.

Az idősek közös szórakozásának három formájával találkoztam. Az asszonyok, akik gazdaasszony korukban fiatalkori barátnőikkel kapcsolataikat bizonyos mértékig elvesztették, mert mindegyiknek saját, családi és munkabeli gondjai voltak, idős korukban újra közel kerültek egymáshoz. Főleg nappal, délelőtt is, ami a gazdaasszonyoknál elképzelhetetlen volt, ellátogattak egymáshoz, leginkább azonban olyanhoz, aki fiatal korában központi személyiség volt. Így pl. Szabó Juli néni (házineve Jutka Juli), lánykorában a falu, illetve generációja legjobb énekese volt. Gazdaasszony korában felhagyott az énekléssel, mert mint házas asszony legfeljebb csak tollfosztásnál találkozott asszonyközösséggel. Ebben viszont nem hajdani barátnői voltak jelen, hanem az íratlan törvények alapján azok, akiket oda meg kellett hívni, azaz a szomszédasszonyok és férjének nőrokonai. Idős korában, amikor ezektől a törvényektől megszabadult, ismét szabadon választhatta meg asszonytársaságát. Ilyen találkozások folyamán feltámadtak benne a fiatalkorból szunnyadó énekek és történetek. Az asszonyok száma ezeknél az alkalmaknál kicsi volt, ketten, hárman jöttek össze.

Téli estéken, tollfosztás idején a gazdaasszonyok külön voltak együtt. Tollat fosztottak az öregasszonyok is, ahova viszont kizárólag barátnőiket hívták meg. Számuk, és ennek megfelelően szórakozási anyaguk is nagyobbá, többoldalúvá vált. Erről a „Spinnstubenlied” c. könyvemben írtam bővebben.

Jutka Juli nénivel jóbarátságba kerültem és ő hívott meg Zsuzsi Józsi bácsiékhoz egy olyan alkalommal, amikor ott több korosztálybeli férfi és nő jött össze. Itt találkoztam az öregeknek a faluközösségtől független harmadik szórakozási formájával. Ekkor ismertem meg Zsuzsi Józsi bácsit is. Ismeretségünk, jobbanmondva, szorossá vált kapcsolatunk hamarosan, szinte máról holnapra megszakadt. S éppen az emögött meghúzódó konfliktusból szűrhettem le fontos eredményeket.

Zsuzsi Józsi házinévvel ismerte a falu Balla Józsefet, az 1962-ben 81 éves módos és rangos alsóőri gazdát. A „módos” kifejezés az itteni birtokviszonyokon belül jelent gazdagot. Ez minden közösségen belül relatív, ebben az esetben a tör-

peparasztok között a kisparasztra vonatkozik. Számunkra fontosabb a „rangos” megjelölés. Balla tudta és vallotta, hogy elődjei nemesek voltak. Családja, illetve elődei mindig a parasztnemesi falu „eskütjei”, azaz a mai értelemben községi tanácstagok voltak. Családjából pap is kikerült és többek között egy iskolaigazgató is.

Józsi bácsi még Jóskaként, legény korában, mindig az elsők között volt „farsangi fogadó”, azaz bálrendező. Ehhez szükséges volt, hogy az illető jól tudjon beszélni, énekelni és, ami a legfontosabb, inni. A legnagyobb szégyennek számított ha a három farsangi nap folyamán (farsang vasárnap, hétfő és kedd) egy fogadó berúgott. Ilyesmi nála sohasem fordult elő, sőt Balla a három napot és éjszakát alvás nélkül bírta ki. Az emlékezések szerint „fess legény” volt, aki ugyancsak eredményesen forgolódott a lányok körül. Szinte mind bele volt szerelmesedve. Mint ahogy mondják róla, május körül minden vasárnap délután úton volt gyöngyvirágot szedni. Természetesen sohasem egyedül. Családja rangos lévén és ő tekintélyt tudott magának szerezni, így aztán a „rossz jóhíre” ellenére is, minden anya szívesen fogadta volna vejének. Az első világháború előtti szokás szerint az itteni nemesi családokból származó legényeket a huszárokhoz hívták be, így Balla Józsefet is, aki – szavai szerint – szakaszvezetőségig vitte. A háborúból huszár uniformisával együtt tért haza, amelyet nyilvános rendezvények, bandériumok alkalmával egy-egy legény még ma is felhúz.

A falu gazdalegényei otthon nem szoktak rá a mesemondásra, illetve nem ismerték meg a meséket. A parasztok között itt ilyesmi nem volt szokásban, a falubeli szegénységgel pedig nem kerültek össze. Balla József, akit mesemondóként ismertem meg, anyagát a katonaságnál gyűjtötte össze. Részben a legénységi szobában esti parancsteljesítések során, de – mint ahogy ő mondta –, még jobban, amikor éjszakai istállóügyeletes volt. Nem volt szabad elaludniok és ennek megakadályozására szóval tartották egymást. Jóeszű és szellemileg tehetséges lévén, „eltanulta” azok meséit, akik ilyesmit tudtak. Mikor rangba került, nemcsak biztatta ujjoncait, hanem maga is mesélt.

Egy, a falu törvényeitől független legényközösségben, amelyen belül a huszárok előírásai voltak érvényesek, minden egyes katonának meg kellett birkóznia, hogy tekintélyt szerezzen magának. Ehhez tartozott a jó szolgálat, az udvarlási képesség, az inni tudás, és az elbeszélőtehetség. Ha ezek közül csak egyből is megbukott valaki, társai előtt „levizsgázott”. Balla nem bukott meg. Mindenegyes „tantárgyból” jelest kapott és leszerelése idején alakulatának egyik legismertebb mesemondója volt. Ennek tekintették akkor is, ha ő lényegében nem mese-, hanem trufa-elbeszélő lett. 18 felvett elbeszélésének többsége trufa és ezek sem a legfinomabbak, meglehetősen drasztikusak. Ez a szám nem a teljes anyagát jelenti, hanem csak ízelítőt abból.

Az első világháború után hazatért, megnősült és hamarosan belépett a gazdák sorába. A határ különböző részein szétszórtan levő mintegy harminc parcelláját feleségével együtt dolgozta meg. Lóról leszállva két tehenével szekerezett, szántott. Vége volt a huszárságnak, a gondtalanságnak. A korábbi büszke legénytől mindenki elvárta, hogy a munkában is megállja helyét. Ez sikerült is, mert dolgos, tiszta felséget talált. Csak egyetlen vágyuk nem teljesült. Nem lett gyerekük. Dolgoztak mindketten szakadásig, de egyre súlyosabban merült fel a kérdés,

hogy kinek, ki fogja a gazdaságot átvenni, ki lesz öregkorukban ápolójuk. Mint itt mondják: „Utód nélkül hiában van.” Ebben nemcsak az örökös személye játszik szerepet, hanem a korábbi törvények szerint a gyerekek tartották el kiöregedett szüleiket. Ha a rokonságból került örökös, az bizony igencsak elcsúfította az örökhagyók életalkonyát. Hiába volt írásbeli megegyezés, az örökös türelmetlenül várta ajándékozója halálát, s azt néha egy kicsit még sietette is. Ettől féltek Zsuzsiék. Szerencséjükre megváltozott a törvény és bevezették a „paraszt nyugdíjat”. Az egyre nagyobb gondot jelentő földet bérbeadták. Ebből és a kicsi, de biztos nyugdíjból szépen megéltek.

Az idős házaspár kivált a gazdák alkotó és termelő közösségéből és átballagott egy másik világba, az öregekébe. Megszűntek a kötelességek és ők, főleg Józsi bácsi, éltek a lehetőségekkel. Nemcsak a parasztgazda felelőssége szűnt meg, hanem evvel együtt a rá vonatkozó íratlan törvények is. Balla József falubeli portájába visszaszorulva másodvirágzásba jutott. Ott folytatta, ahol annakidején, házasságkötésekor abbahagyta. Háza hamarosan a felszer öregjeinek központjává vált. Hajdani cimborái, de a vénasszonyokká vált egykori leánykák is nála jöttek össze esténként. Ez nem meghívásos alapon történt, de a ház majdnem minden este kapott néhány látogatót. Leginkább asszonyok jöttek. Azok is, akiknek ő annak idején udvarolgatott. Jelenükből abba a múltba tértek vissza, amelyben még azt gondolták, hogy megváltják a jövőt. Közösen szórakoztak úgy, ahogy a hangulat diktálta. Nyíltan, szégyenkezés nélkül beszéltek arról, ami annak idején kettejük titka maradt, felidézték a fiatalkori énekeket, a temetőbe vonult nagyapák és apák történeteit emlegették, és ha ebből kifogytak, biztatta mindenki: „Józsi, mit mesélsz?” És ő mesélt. S amit mesélt, az egymás között maradt.

Ezt szívesen tette, mert így korosztályának ismét központi személyiségévé vált. Mint, ahogy mondtam, jó énekes is volt, de ezen a téren legyőzhetetlen konkurenciára talált, Jutka Juli nénire. Leánykorában ő volt a falu legjobb énekese, de mint a községi bíró felesége evvel felhagyott, hogy öreg korában ismét a falu „nótafája” legyen. (Mintegy 700 énekét vettem fel hangszalagra, amit ő írás nélkül dalolt el. Tekintve, hogy én nem az „ősi népit” hanem az élőt kerestem, szalagra került minden, amit fiatalkorában énekelt. Engem nem a zenei törvények, hanem a dal, a dalolás közösségen belüli szerepe, annak törvényei érdekeltek. Életemben vagy halálom után valaki, akinek erre kedve támad, majd a zenei részt is feldolgozza.) Ha nótára került a sor, akkor Juli néni kezdte el. Ilyesmi asszony korában lehetetlen lett volna. Akkor is, ha bál alkalmával a rokonság, szomszédság egy asztalnál ülve nótázott, asszony nem kezdhette el az éneket. Ez a férfiak dolga volt. Azok kezdték és csak az első hangok után kapcsolódtak be az asszonyok is. A fiatalok között azonban ez az énekkezdés a lányok joga volt és most ez ismét Juli nénié lett. Ehhez tartotta magát Józsi bácsi is. Cserébe viszont mesélhetett, mert annak idején is a legények mondtak el olyasmit amire a lányok azt mondták: „Te, a dögség van benned.” Ez a kifejezés számunkra azért fontos, mert ez mindig valami olyan drasztikusságot jelent, amellyel valaki a többieknek imponálni akar. Ez így volt fiatalkorukban is.

Józsi bácsi ismét mesélt, de úgy, hogy hallgatói látszólagos szégyenkezéssel tiltakozva újabb történetek elmondására késztessék. Hallgatói, főleg asszonyok, kényszerítették is. Hat alkalommal voltam jelen ilyen esti szórakozáson. Első lá-

togatásomkor még hozzám, és nem hallgatóihoz alkalmazkodott, nem mondott el drasztikus történetet. A későbbiekben sikerült elfelejtkeznie jelenlétemről és utolsónak minden este gátlás nélkül mondta azt, amit elvártak tőle. Elbeszéléseit az elmondás sorrendjében közlöm. (Első este a szöveggyűjtemény 52–54. számú meséjét, második este az 55–57., harmadikon az 58–61. számúig, negyedik alkalommal a 62–65 számmal jelöltek kerültek sorra és az ötödiken a 66–67-ig jutott el. Utolsó találkozásunk alkalmával két nem drasztikus történetet mondott el. Ezek jelentették búcsúvételünket.

A fejezet első részében megemlítettem egy konfliktus szituációt, ami kapcsolatainkat megszüntette. S erre a hatodik alkalommal került sor. Mint ahogyan írtam, az öregek közös szórakozása független volt a gazdák íratlan törvényeitől. Ez nem volt nyilvános, nem is beszéltek róla. Akik összejöttek, lehetőségeik szerint szórakoztak, amibe senkinek sem volt beleszólása. Az egész falu tudta, mikor, hova mentem, így azt is, hogy Zsuzsiékat hirtelen gyakran kezdtem látogatni. Tőlem ugyan mindenki elvárta, hogy az „illem” szerint éljek, de azt nem, hogy a közösség törvényeit kövessem.

Mint ahogy szintén megemlítettem, Józsi bácsi egyik közeli rokona iskolaigazgató lett. A faluból kikerült férfi, iskolája befejezése után oda is tért vissza, ahol ő az íratlan törvényekhez alkalmazkodott. Korosztálya tagjai nem meséltek, mert nem mesélhettek, így ő sem. Tanítóképzős évei alatt nem lakott otthon és így nem ismerhette meg az öregekre vonatkozó szabályokat. Tudta, hogy kutatási célra csinálom felvételeimet és igyekezett is segítségemre lenni. A néprajz az ő számára a szép, hangulatos jelenségeket jelentette. Ismerte bácsikája szájajárását és azt is megtudta, hogy az elmondottakat felveszem. Kifaggatta az öreget és szörnyű megbotránkozással vette tudomásul, hogy ő mesél. Ő, akinek gazda korában olyan nagy tekintélye volt. Erősebb lett benne a paraszti öntudat, mint a tanítóé és az egész rokonságot bevonva, közösen megtiltották a további mesemondást. Amikor hatodik alkalommal összejöttünk, Józsi bácsi két olyan történetet mondott el, amiben nem volt „dögség”. Búcsúzáskor közölte velem, mi történt és hogy maradjak el a háztól. El is maradtam, de egy tapasztalattal gazdagabb lettem. (Talán a néprajzkutatás is.)

A már említett Ribarics János egy, a klasszikus értelemben értett mesemondó volt, aki sohasem mondott el drasztikus hatásra való törekvéssel valamit. Ő közölni akarta azt, ami benne élt. Nyugodt hangon, gesztikulálás nélkül találta meg az utat hallgatóihoz. Balla József az ellentéte volt. Ő szórakoztatni akart úgy, hogy hallgatóinak, de önmagának is imponáljon. Kierőszakolta, hogy a jelenlevők felkiáltsanak, tiltakozzanak, harsányan nevessenek. Ezt leginkább drasztikus történetein keresztül érte el, de hallgatói már akkor is élénken reagáltak, ha története nem drasztikus, hanem csak nevetséges volt. A szöveggyűjtemény 55. számú elbeszélését, amelynek címe: „Finnországból, menyországból”, nemcsak hangszalagra vettem fel, hanem közben őt és hallgatóit is sikerült fényképeznem. A képeket abban a sorrendben adom közre, ahogy az elbeszélés során követték egymást. Az egyes képek alatt az a szövegrész áll, melyre Balla József, avagy hallgatói reagáltak. A sorozatból látható, hogy a nyugodt kezdés után a hangulat egyre magasabbra hágott és az idős asszonyok csitriszerűen nevettek, de

a fogatlanná vált férfi-hallgató is legényesen tartotta magát, azaz Pál Pista bácsi is visszatért fiatal korába.

Ez az, amit a leírt szöveg sohasem tud megvilágítani. Mentem volna úgy Balla Józsefhez, hogy mesekincsét akartam volna megismerni, ez csak hallgatói nélkül lett volna lehetséges. A közölt szövegek biztosan „szalonképesebbek" lennének, de *hiányozna belőlük az, ami a kultúra lényegét biztosítja: a jelenség és használói közötti kapcsolat. A jelenségek egyoldalú kutatása, összehasonlító kiértékelése mellett fontosnak tartom, azok életének, a megszabott keretek közötti összefüggések vizsgálatát, azaz a kultúrökológiai törvények megismerését is.*

Balla József faluközösségének jellegzetes személyisége volt. Fiatal korában minden belső törvényt megvetve élt a lehetőségek keretein belül. Amikor maga gazdája lett, betartotta kötelességeit felelősséggel, hogy az elsők között lehessen. Élete nagy élménye, mint ezernyi többi férfinek, katonaszolgálata, majd a szerencsésen túlélt háború volt. Amikor onnan visszatért, mozgásköre a falu lakóinak többségéhez alkalmazkodott. Sohasem volt azután Bécsben, de a környékbeli falvakba sem látogatott el. Ott nem volt keresnivalója, meg aztán németül sem tanult meg. Mint ahogy ő mondta: „Most osztrákban vagyunk, de a faluban, itt meg magyarul van a szó." A községházán magyarul intézkedett, ha belátogatott néha-néha a felsőőri hetipiacra vagy a vásárra, ott is megértették nyelvét és amikor leadta birtokát, a szerződést is még magyarul tudta megbeszélni a közjegyzővel.

[Vákát oldal]

CSULAK ROZA, BÁBA ROZA

Az anyakönyvbe nem evvel a névvel vezették be annak idején 1902-ben, amikor Alsóőrön meglátta a napvilágot, hanem Francsicsként. Így aztán néhányan haláláig Francsics Rozának nevezték akkor is, ha házasságkötése során Csulaknévá vált. Az egyik így említette, a másik úgy, a falu számára azonban mindig csak Bába Roza maradt. S ennek megvan a maga története, ami az ő ködbe foszlott élete története is. Mint ahogy minden történelem a múltból indul el, és a jelen csak egy mozzanat, az ő történelme is elég messze nyúlik vissza.

Kezdjük először avval, miért lett ő Bába Roza. Ez a „háznév" anyjáról ragadt rá, és annak foglalkozásával függ össze. Ő volt a falu első hivatalos, azaz hatósági bábaasszonya. Annak idején, 1900 körül, „Magyarországról" szakadt ide. Magyarországot azért hangsúlyozom, mert – annak ellenére, hogy akkor még a későbbi Burgenland is Magyarország szerves része volt –, a pinkavölgyi magyarok nyelvszigetet képeztek, s aki nem köztük született, azt idegennek tekintették. Ez volt a sorsa a máshonnan idetelepült magyarnak is. Nem az ország, amelynek határain belül éltek, hanem a falu volt számukra a haza. Alsóőrinek vallották magukat annak idején is, és ma sem osztrákok, hanem alsóőriek. 1921 óta már jónéhány év eltelt, de itt még mindig úgy mondják „osztrákban élünk". A szóhasználat szerint még ma is „kimenünk Bécsbe" vagy Ausztriába, és „bemenünk Magyarországra". A hajdani parasztnemesekből 1848 után törpeparaszt lett és ebben a faluban megállt a világ kereke.

Ebbe a múltból fakadó kényszerkonzervativizmusba esett bele anyja, az a fiatal bábaasszony, akire ugyan minden asszonynak szüksége volt, de mégis mindenki ferde szemmel nézett rá. A falu belső rendje szerint erre meg is volt az okuk. „Magyar-asszony" volt, férj nélkül jött ide és bába volt. Ebből a háromból, már egy is elegendő lett volna arra, hogy ne fogadják be. Az itteni íratlan törvények szerint, ha egy nőszemély a falut hajadon fejjel hagyja el, nem teszi saját jószántából, hanem mennie kell. A háttérben erkölcsi okok rejlenek. Arra is ez a törvény állt, aki hajadonként jött ide. Látszólagos ellentmondásként e falu patriarchális belső rendjében nem a férfiak, hanem az asszonyközösség tagjainak egymással szembeni könyörtelen ítélete döntő. Nem számított bizony semmit sem, hogy az ideszakadt asszony szorgalmas, tiszta, rendszeres keresete van, és hatósági személy is, az asszonyok döntöttek jövőjéről. S mivel a földi házasságot is nem a mennyben, hanem az asszonyok szabják meg, „az idegen asszonyt" egyetlen férfi sem merte feleségül venni. Legalábbis olyan nem, aki itt valakinek tartotta magát. Végül is csak férjre talált. A vörösvári Erdődy grófok egyik erdőkerülője vette feleségül, akit Francsicsnak hívtak. Ebből aztán további bonyodalom született. Mint ahogy már mondtam, a falu lakói parasztnemesek voltak. Ez volt a Francsics nemzetség is, de... És ebből a „de"-ből fakadtak azok a problémák, melyeket történészeink még nem ismertek fel. Eredetileg a falu nemzetségei kaptak nemesi jogot. A közös kutyabőrön ott állt minden família neve és ne-

vük elé odaírták „alsóőri nemes”. A nemes Francsicsokat nem találjuk ezen az oklevélen, mert ők nem alsóőri nemesek voltak, hanem nemesként is csak amolyan jöttmentek.

Elődeik még a török elől menekülve, nincstelenül, a Batthyányak seregében lettek tisztek és osztották a végvárak katonáinak sorsát. Családjuk Városszalonakon (Stadtschlaining) élt. Amikor a törököket visszaszorították, nem volt szükség a főúri katonaságra sem. Megszűnt a jövedelem. A szélnek eresztett, nincstelen végvári nemesek igyekeztek olyan faluba betelepülni, ahol legalább nemesek maradhattak. Így jöttek ide, Felsőőrre, Szigetre, de a környék kiváltságos horvát községeibe is és mentették meg címüket, amire joguk volt, de idegenekké váltak az egyenjogúak között. Az alsóőri nemeseknek közös vagyonuk volt, ahogy az írásban áll, „a nemesi communitás”, volt a tulajdonos. (Erről a belső rendről egy külön munkában szándékozom írni, ha telik még az időből.) A Francsicsok ebből csak úgy részesedhettek, hogy egy alsóőri családból vettek asszonyt, aki a lányrészt magával hozta, ami viszont ugyancsak kicsi volt. Amikor a múlt század második felében a nemesi közösség vagyonát felosztották, a Francsicsok ebből is csak az alsóőri ősanyára eső részt kapták meg, azaz a falu szegényeivé váltak. Nemzedékeken át ők voltak a falu éjjeliőrei, a bakterok. Szegény volt más is a faluban, de a baktersag az valami mást is jelentett, „baszorkánságot”. Hívő ember józan fejjel itt még ma sem jár éjjel a szabadban. Aki ezt teszi, az az ördöggel cimborál, a boszorkányokkal mulat, az „tud valamit”. Így aztán, nemes ide, nemes oda, a Francsicsok sem tartoztak a faluközösséghez.

Roza néni apja is boszorkányos hírben állt, és ráadásul egy bábát vett feleségül. A két ok közül már egy is elégséges lett volna a kitaszításra, de a bábaság volt mégis a súlyosabb. Az „baszorkán” volt! (A bába személyével bővebben foglalkozom a hiedelemmondák csoportosításánál). A bábának az asszonyok életében ugyan nagy volt a jelentősége, de csak akkor, amikor szükségük volt rá. Az íratlan törvényekhez tartozott, hogy a bába hívatlanul egyetlen házba sem ment be, azaz csak akkor, ha szüléshez hívták. Ha valakinek valami baja esett, gyógyításra, kenésre volt szüksége, az ment el a bábaasszonyhoz, mert az volt a javasasszony is. Egyetlen barátnőre sem akadt. Így aztán Francsicsné, az idegenből ideszakadt asszony, otthonülő maradt, aki legfeljebb csak az erdőt, mezőt járta, füveket gyűjtött, hogy gyógyíthasson, meg a falu hite szerint harmatot is, hogy ronthasson. Elég ideje maradt írásra, olvasásra, amit – szintén csak a falu belső íratlan törvényei alapján –, egy dolgos parasztasszony soha sem tesz.

Hat gyereket, négy fiút és két lányt nevelt fel. Mind a hat a falu határán belül, de nem a falu társadalmában nőtt fel. Mind a hat csak a kerítésen át szemlélte a falu életét. Megláttak, megismertek mindent, ami a falu, de nem az ő életükhöz tartozott. Anyjuknak elég ideje lévén, az olvasásra is ránevelődtek, de nem nőttek bele a paraszti munkába. A gyerekközösség sem fogadhatta be őket. Ott is az anyák ítélkeztek. Azok is „bábák” lettek. A hat Francsics gyerek közül egy sem talált a faluból élettársat. A négy fiú kivándorolt, az egyik lány úgy ment férjhez egy felsőőrihez, hogy Bécsbe települtek át. Roza, akkor még Rózsika, volt hatuk közül anyja kedvence és a legtehetségesebb. Már majdnem vénlányságba jutott, amikor egy Magyarországról idekerült villanyszerelő, egy „magyar ember”, feleségül vette. Csulakné lett, de továbbra is Bába Roza maradt. A házasság

7. kép. Csulak Roza (Bába Roza). Alsóőr (Unterwart). 1962

nem is tartott sokáig. A férj nem lévén alsóőri, az átcsatolás után hontalan lett, azaz nem kapta meg automatikusan az osztrák állampolgárságot, hazajött. Az asszony, fiával együtt Alsóőrön maradt, ami közte és a falu között ismét feszültséget okozott.

Bába Roza itt maradt egy gyerekkel, elhagyott asszony lett. Ilyesmi annak idején megbocsáthatatlan volt. A falu asszonyai mondták ki az ítéletet. Roza, anyjától sokat tanulva szintén bába akart lenni, de nem vették fel, mert nem tudott németül. Elvándorolni nem akarván, a hat testvér közös tulajdonában levő házban maradt, amihez csak annyi föld tartozott, ami a megélhetésre sem volt elegendő. „Házinevéhez" ragadva maga is bábáskodóvá vált, azaz anyjától tanulva, de szakkönyvekből is ellesve, ismerte a füveket, írokat és gyógyítóasszony lett. Otthon ült vagy az erdőt-mezőt járta, sokat olvasott. Ha bement egy házba, komáját kivéve, mindenütt vizet öntöttek utána. Beteges fián kívül nem volt mása, csak a könyvei és virágai. Ezek a virágok – több ideje lévén a gondozásra – szebbek voltak, mint a parasztasszonyoké. Ez is boszorkányságnak számított.

Az alsóőri törvény szerint egy, a munkában aktív ember nem olvas, de ha abból kiöregedett, akkor már megbocsájtható az ilyesmi. Roza néninek sok könyve lévén, mindenkinek kölcsönzött. Lisztet, tojást, egy darab húst, miegymást kapott érte. Könyvei magyarok voltak. S ebből származott következő tragédiája. Amikor Ausztriát beolvasztották az „ezer évre tervezett német birodalomba", az alsóőriek is aláírták azt a nyilatkozatot, amelyben elismerték, hogy a „végső győzelem" után ki fogják őket telepíteni. A plébános és Roza néni nem írták alá. A plébánost elhelyezték, Roza néni meg belekerült a náci politika fogáskerekei közé. Szembekerült a faluval, meg a politikai rendszerrel is. Az ilyesmi mindig életveszélyes. Az lett az ő számára is. Kirakatpert indítottak ellene. El is ítélték. Az ítéletet nem magyarságával indokolták meg, hanem avval, hogy orvvadász. Gyerekestül áttették a határ másik oldalára, Magyarországra. (Tárgyalásán a fél falu ellene vallott.)

Magyarként kidobták a „birodalomból", de ebből sem lett sok öröme. Aki Alsóőrön magyar volt, az nem volt az Szombathelyen. Külföldinek számított, büntetett előítéletűként menekült rokonaihoz, akik hamarosan szintén kidobták. Támogatást senkitől sem kapva cselédlány lett, napszámos, kocsmai kiszolgáló, ami éppen akadt. Amikor az ezer évnek hét év után itt is vége lett, negyvenötben ismét hazajött. Azok üdvözölték leghangosabban, akik annak idején ellene vallottak. Amikor kérdeztem, hogy haragszik-e rájuk, csak azt válaszolta: „Hát hogyan haragudhatnék? Azok is emberek. Valakinek köllött menni. Azoknak nagy családdal nehezebb lett volna." Kéziratos önéletrajzából tudtam meg, hogy valóban nem haragudott rájuk, csak fájt neki. Igen szenvedett.

A háború után a törvény büntetését eltörölte és ő ismét bekapcsolódott az itteni mindennapokba. Ha nem is haragudott a falura, mégis tudomásul vette, hogy ő csak a Bába Roza. Korábban sem járt házalni, de most még visszahúzódóbbá vált. Még a misét is kerülte. A templomba csak akkor ment, ha ott egyedül lehetett. Ha nem ült otthon, akkor az erdőt járta, füveket gyűjtött. Mindenre talált valami írt, a testiekre éppenúgy, mint a lelkiekre.

Abban az időben itt csak meghalni ment valaki a kórházba és ha beteg lett, nem volt pénz az orvosra. Roza néni olcsóbb volt, megelégedett egy köszönöm-

mel, amit legtöbbször még egy kis zsírral, meg miegymással is megtoldottak. Háza nem a főutcán, hanem a „telekszeren" állt, a falu mögött, hátulról mehettek hozzá az asszonyok. Sokan még szülésre sem hozták ki Felsőőrről a bábát. Minek is? Itt volt a Bába Roza. A hatóság néhányszor alkalmatlankodott is. A nehézségeket úgy oldották meg, hogy kinevezték vöröskeresztes nővérnek.

Ennyiből áll Bába Roza életének az a része, ami a történelem történelmével függ össze. Ezzel kapcsolatos azonban az is, ami személyiségét alakította. Aki a kerítésen keresztül néz be, többet lát, mint az, aki azon belül áll. Ő mindig a kerítésen kívül maradt. Anyjától örökölt tehetségét a lehető keretek szerint fejlesztette. Mint ahogyan mondtam, a lelkiekre is talált írt. Az asszonyok minden gondjukkal, bánatukkal hozzámentek. Amit elmondtak neki, abban bent volt a falu teljes hiedelemvilága. Ő maga hitte is, nem is, de tudta, hogy a közösség hiedelme milyen orvoslásra vár.

Roza nénit nem nevezhetem mesemondónak. Nem is volt az. Akkor vált azzá, amikor az én kutatásaim nyomán, „kollegiális alapon" néhányan elmentek hozzá és mesét kértek tőle. Mesekönyvből kiszedett valamit és elmondta. Utána együtt nevettünk. Ha valahova besoroljuk, akkor azt kell mondanunk, hogy olyan pszichológiai képességgel megáldott ember volt, aki tudta, hogy faluja belső törvényei szerint, hogyan tartsa szóval azokat, akik tanácstalanságukban hozzá menekülnek, a kitaszítotthoz, aki hallgatni és meghallgatni tud, akik segítséget várnak, akiknek szája viszont nehezen nyílik meg.

Amikor először mentem hozzá, szokás szerint, mindenki megkérdezett az úton, hova megyek. „Ne mennyen ahhó, az megéteti magát!", tanácsolták. Először kissé idegenkedve fogadott és én elmondtam neki, milyen tanácsot kaptam útközben. Főzött is gyorsan egy teát, amit meg is ittam. Fél óra múlva már együtt kártyáztunk. Ezután szinte naponként meglátogattam. Végre beszélhetett valakivel, aki őt megérti, mondta. Így ismertem meg szellemi sokoldalúságát. Beszélgetéseink idején sohasem tettem fel nyílt kérdéseket. Megnyertem bizalmát, ő meg kinyitotta szívét. Elmondta azt is, miért volt azon a napon valamelyik asszony nála. Néha, ha többen összejöttek, néhány trufát mondott el. Negyvenhét elbeszélését közlöm. Legtöbbjük hiedelemmonda, amely a falu élő hiedelmével kapcsolatos. Eleven előadóstílus, szuggesztív hatásra való törekvés jellemzi minden elbeszélését. Őróla is elmondhatjuk, hogy az, ami az elbeszélt szövegből papírra kerül, nem más, mint halott szöveg. Ami mögötte van, az előadó személyisége, a közösségre gyakorolt hatása a kutatás számára külön feladatot jelent.

Csulakné, azaz Bába Roza, nemcsak boszorkányos gyógyítóasszonyként volt központi személyiség. A belső fejlődésében megrekedt falu szellemi kultúráját ápolta, fejlesztette tovább úgy, hogy ő nem akart kultúrát csinálni. Ismerte a lehetőségek határait és a közösség szellemi fokát. Magas fokú ismereteiből csak azt igyekezett továbbadni, ami ebbe az életformába belefért. Elősegítette annak továbbélését, ami megvolt, de mindig úgy, hogy valamit hozzátoldott.

Mint már mondtam, nemcsak elbeszélő, hanem író asszony is volt. Erről nemcsak három kötetes önéletrajzszerű naplója tanúskodik, hanem az a kézzel írott elbeszéléskötete is, amelyben falubeli eseményeket rögzített. Ezek az ő magánéletéhez tartoztak. Csak fia és én tudtunk róla. (Halála után dr. Galambos Ferenc plébános segítsége révén ezek nagyrésze fénymásolatban birtokomba ke-

rült.) A nyilvánosság számára ő volt a község költője. A háborúban eltűntek, a távolban elesettek hamvaira ő írta a búcsúztatókat. Amikor az anyák napját, felülről kezdeményezve, itt is bevezették, ő írta a gyerekek számára a köszöntőverseket. A költő személye a falu lakóinál feledésbe merült, „népköltészet" lett. Jónéhányszor hallottam, mikor az asszonyok beállítottak hozzá: „Rozanéni, vers kéne a leánkának". Ha meghalt valaki, akkor ő már nem is várt a felkérésre, anélkül is megkezdte a halotti búcsúztató írását. Több, mint száz halottat kísért így utolsó útjára. Búcsúztatói is a helyi hagyományos formára és tartalomra épültek fel.

Amikor két farsang között senki sem házasodott, sor került a fahúzásra. Utoljára mintegy harminc évvel ezelőtt fordult ilyesmi elő. Mindenki emlékezett valamelyik részletre, de senki sem tudta, hogy megy a verselés. Most is ő írta meg az összes verset, arra az alkalomra, amikor 1963-ban a legényeket egy fával házasították össze. De nemcsak ezek, a lakodalmi rigmusok, a menyasszonybúcsúztatók is az ő tollából kezdték el a hagyományos kultúrában betöltendő útjukat.

Sokat szenvedett és másokat mindig sajnáló asszony lévén nemcsak rendelésre verselt, saját búját-baját is papírra rímelte. Mintegy ezer verse életének fő állomásait mutatja be. Fiatalkori álmai, szerelme, házasságkötése, csalódása, a börtön, szombathelyi száműzetése, visszatérése, háza, kertje, kutyája, beteg fia, mind rigmusba öntve adják vissza érzéseit.

Ha már gyógyított, írt, verselt, akkor már csak kiegészítésként említem meg, hogy ő volt a falu koszorúkötője is. Amikor néhányszor „kontár munka" miatt pénzbüntetésre ítélték, iparengedélyt váltott. Ez volt az egyetlen olyan munka, amit valóban pénzért végzett. Minden más segítségéért természetben fizettek neki. Ez volt a szokás a tojásírásnál is. (Az úgynevezett „népművészeti tájakkal" valahogyan úgy állunk, hogy egy, vagy egynéhány személy művészkedik, és azt néha-néha általánosítjuk. Ez történt Roza néni tojásíró tudományával is.) Ő volt itt az egyetlen, aki viasztechnikával tojást „írt". A Nagyhéten egymás után jöttek az asszonyok, hozták a tojásokat és kérték, hogy írja azokat meg. Egy írott tojásért egy használhatót kapott. Amikor ausztriai rádióadásaim révén divatba került, még Amerikából is kapott megrendelést. Élete vége felé, mint már az újságok révén népművésszé előlépett „tojásíró", a falubeli lányok részére szervezett kurzus keretében adta tovább tudományát.

Évtizedeken keresztül ő díszítette fel a „farsangi fogadók", azaz a bált rendező legények kalapját, fokosát és kosarait. Halála után ezen a téren nehézségek léptek fel, mert senki sem tudta ezt a feladatot átvenni. Ennek következtében változás állt be a farsangi szokás külső képében.

Bába Roza élete nagy részét a faluban töltötte el. Még Felsőőrre is ritkán látogatott. Néha-néha Bécsbe utazott özveggyé vált testvéréhez; Szombathelyre is csak történelmi okból kényszerült. Néhány évvel halála előtt fiával együtt meglátogatta Kanadában levő rokonait, ami nem tett rá nagy hatást. Amikor élményei felől kérdeztem, csak azt mondta, hogy ott is emberek élnek, de mások. Hosszabb időre csak lány korában hagyta el a falut, amikor Bécsben háztartásban dolgozott.

Ennyit egy életről, amelybe ő beleszületett, amit megélt, ami azonban sohasem volt az ő élete. Ahogy életében nem értették meg, úgy, olyan érthetetlenül

történt halála is. Mindig mondogatta, hogy a virágok és állatai megértik beszédét. Utolsó találkozásunk alkalmával avval búcsúzott, hogyha a kutyája megdöglik, ő is elbúcsúzik az élettől. A kutya megdöglött és fia szerint ő csak azt mondta: „Na, Roza, most te kerülsz sorra." Kiment kertjébe, elbúcsúzott virágaitól. Mindegyikkel megígértette, hogy beteg fiának is olyan szépen fognak majd nyílani, mint neki. Másnap beutaltatta magát a rohonci aggok házába, ahol megírta saját halotti búcsúztatóját. Mikor evvel kész lett hazajött, hogy otthon halhasson meg. Életében senki sem akarta megérteni, halálában kapta meg az átélt kiközösítés helyett a megérdemelt megbecsülést, az egész falu gyászolta. Én is.

GAAL JÓZSEF

Gaal Jóskának, Tislér Jóskának, vagy ha nem hallotta, Mundi Jóskának nevezték a faluban. Annak ellenére, hogy 1961-ben már 58-ik évét taposta, sohasem lett belőle Jóska bácsi, mert nőtlen maradt. Alsóőrön az öreglány, az öreglegény nem számított egész embernek. Itt csak az volt a közösség teljes jogú tagja, aki nős volt, aki családot alapított. Aki magára maradt, abból nem lett sem néni, sem bácsi. A Tislér neve onnan eredt, hogy már az apja is asztalos volt, fiútestvérei is azok lettek. Tulajdonképpen ő is, csak sohasem jutott el a segédszabadulásig. Ennek megvolt a komoly oka, és ez az ok szabta meg élete folyását is.

Családja nem volt igazi alsóőri família. Annak ellenére, hogy a felsőőri kisnemesek közül származott, már nagyapja asztalos lett. amit egy igazi nemes korábban nem tett meg. Apja el is jött Felsőőrről és áttelepült Alsóőrre. Ez azt jelentette, hogy elszakadtak a felsőőri rokonoktól és az új lakóhelyen csak jöttmentnek számítottak. Már Jóska bácsi apja is akaratos, magának való ember volt, aki ugyan igen jól dolgozott, de senkivel sem jött ki. Tudálékos is lévén, meg idegen is, így aztán ráragadt az a falubeli előítélet, hogy amolyan „boszorkányos emberféle” lenne. Az apával kapcsolatos előítélet miatt a négy Gaal fiú is idegen maradt a faluban. A község társadalmának peremén nőttek fel. Annak ellenére, hogy mindegyik jó asztalos lett, egy sem kapott a faluból asszonyt. Ketten közülük át is települtek máshova. A lánytestvér is idegenből kapott egy német anyanyelvű férjet. Két generáció nem volt elég ahhoz, hogy a család alsóőrivé váljék. Megtűrt idegen maradt.

Gaal József, ettől a ténytől függetlenül, más téren is konfliktusba került a faluval. Az egész délburgenlandi tájon belül, de messze azon túl is, hihetetlen erős előítélet mutatkozik meg a szellemi vagy testi nyomorékokkal szemben. A testi hibásokat akkor is kizárja a közösség, ha családjuk ősi soron odatartozik. Még keményebb ez akkor, ha az ilyen családját sem fogadták be. Ez Jóska bácsit annyiban érintette, hogy egy kisgyerekkori baleset következtében egész életére nyomorékká vált, púpos maradt. Emiatt már az elemi iskolát is rendszertelenül látogathatta, majdnem több időt töltött el kórházban, mint az iskolában. Ez azonban nem akadályozta őt abban, hogy többet tanuljon, mint az egészséges gyerekek. Azokhoz a kevesekhez tartozott, akik aktív kutatásom idején Alsóőrön magyarul tudtak olvasni és írni. Hihetetlen szellemi képessége mellett nem tudott már gyerekkorában sem a többiekkel lépést tartani; Nem tudott futni, birkózni, fára mászni, nem számított fiúnak. A többiek el is kergették maguk közül. Így aztán, már gyerekkorában magányossá vállva, egyedül maradt és magának való, közösséget kerülő lett. Testi hibáját, akarva akaratlan, szellemi javakkal igyekezett kiegyenlíteni. Ez sikerült is, csakhogy ezt a falu nem becsülte semmire sem. Apja műhelyében dolgozgatott bátyjaival együtt. Azokból mesteremberek lettek, de ő haláláig csak kontár, a hatóságoktól megtűrt, feketén dolgozó ezer-

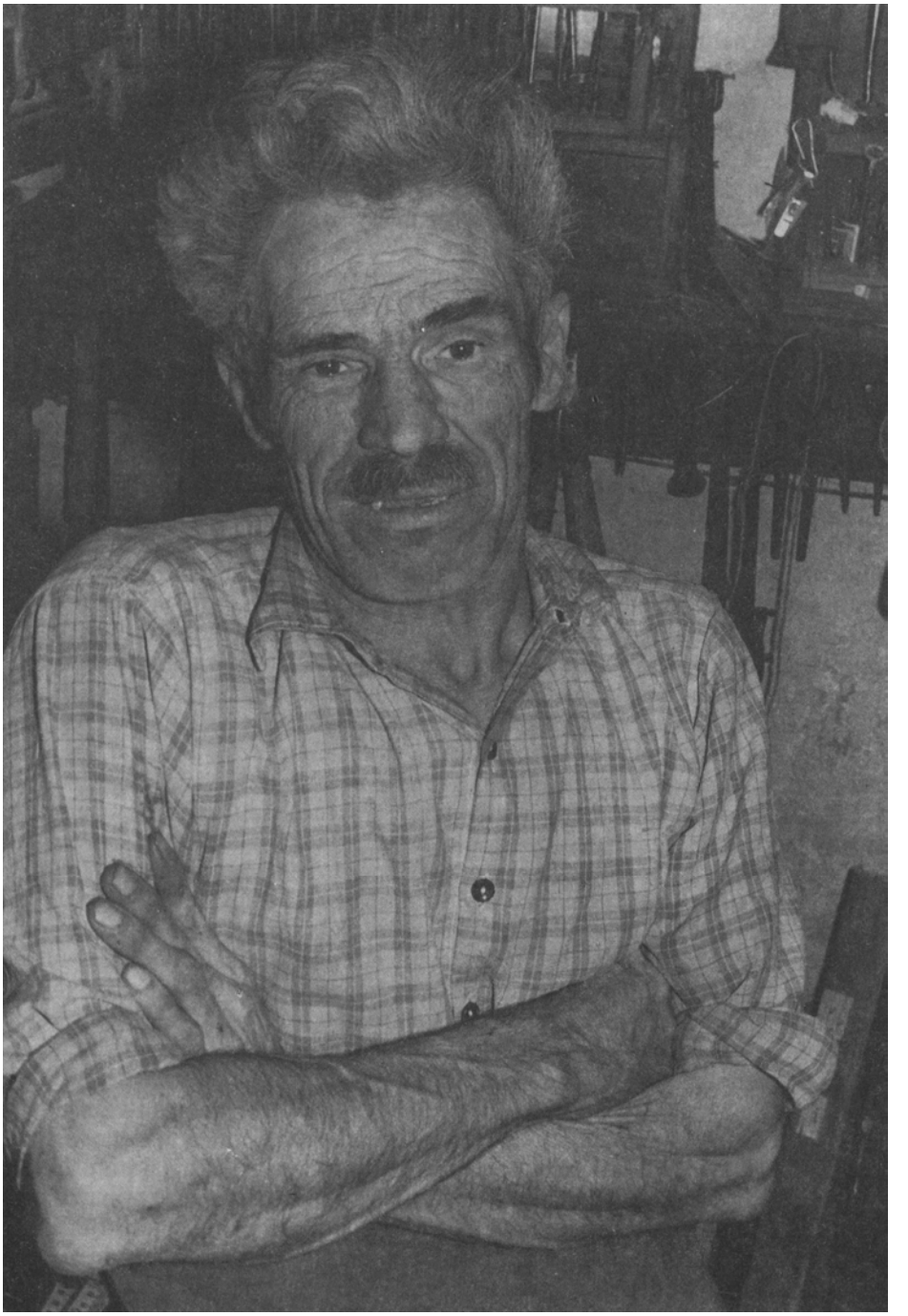

8. kép. Gaal József. Alsóőr (Unterwart). 1961

mesterkedő maradt. Csak olyan munkát vállalt, amit otthon tudott megcsinálni, idegen házba nem ment szívesen.

Kamasz korában, fiútestvérei nyomában haladva részt vett ugyan kortársai életében, de ott is inkább csak az ötletadó, az örök megfigyelő maradt. Már apjuktól örökölve a Gaal-fiúk nem hittek a falusiak hiedelmeibe, kigúnyolták őket és nevetségessé tették. Erre vonatkoznak kötetünk 84., 85., 86. és 87. számú elbeszélései, amelyeket a „Megcsalt hiedelem" fejezetben foglaltam össze. A nevetségessé vált falubeli személyiségek bosszúja nem a testileg egészséges Gaal fiúkat, hanem az önmagát megvédeni nem tudó Jóskát érte el. Mundi Jóska lett belőle. Ugyan apját is így nevezte az, aki merte, mert zenekedvelő ember volt, de ezt nem elismerésnek, hanem gúnynak szánták. Testi hibás fia a faluközösség helyett egyre inkább a zenéhez vonult vissza. Az ilyesmi a többiek szemében nem számított munkának, hanem csak időlopásnak. A púpos gyerek képessége zenei téren is megmutatkozott.

Már hatéves korában játszott az itt „stejernek" nevezett gombos harmonikán. Ezt a hangszert aztán még egy csomó mással is kiegészítette. Ez a tény jelentette számára személyes sikerét. Erről is beszélt legszívesebben. „Mindig vót kedvem a zenéhe és szerettem vóna valamillen hangszert szerezni. De mive szegény ember vótam, nem tuttam hozzákerűni, hogy valamillen hangszerem legyen. S akkor vót itten a szomszédunkba egy magyar bácsi (azaz Magyarországról idetelepült ember), az meséte és emlegette, hogy a magyarokná millen citerákka jáccanak és az ő falujukba is vót citora. Szentpéterfaji vót, Jurasics nevezetü... De annyira nem vót hozzá fogalma, hogy letutta vóna rajzúni vagy megmagyarázni. És akkor itt vót egy bognármester, az egyet főhozott Magyarországrú, de hasznányi nem hasznáta. Fére lett dobva... És annak a mostohafija lenn vót Veszprém megyébe, Feketepusztán, kukoricamunkán és ott látta esztet a citorát. És ahogy hazagyütt, ű mingyá nézett húr után és fehuroszta és kezdett jáccani. ...És persze én nekikesztem egyet csinyáni. Csak egész eccerüen... csakhogy nem lehetett rajt jáccani, mindig hamis hangot kaptam. És akkó talákosztam egy magyarra, aki megmagyarászta, hogy eszt a citorát hogyan lehet beosztani hangokra. És akkor nekimentem megin egyet csinyáni. Már asztot csinyátam gyárilag majdnem... Akár landlert játszottam én, akár csárdást, akár polkát, akármit, mulatódarabokat. És akkor látták, hogyhát én má jó jáccok a citeráve, akkor keszték nálam csinyátatni. És csinyátam én, mondom, nagyon sok citorát is a lányoknak. Akkor három darabot csinyátam direkt Amerikába, amit eküttem..." Így honosodott meg Alsóőrön a citera, de nem a legényeknél, hanem a lányoknál. Ha férfi muzsikált, az cigánynak számított. Félig-meddig annak tekintették Gaal Józsefet is.

A harmonika után citerázni tanult, ezt követte a hegedű és a végén a cimbalomnál kötött ki. Az őriszigetiekkel összeállva még zenekart is alakított. Játszottak lakodalmakban, bálokon, mindenütt, ahol megfizették. „Mink minden darabot kotta nékü jáccottunk. És ugye vót ollan darab, hogy meghozattunk talán hozzá egy kottát... Bécsbű. No, akkó összegyüttünk egy, két, három este és begyakorótuk és akkor a kotta fére lett megin téve." ... „Fujós hangszert, sippa is jáccottam. Kesztem egy darabig tanúnyi. Magamnak sipom nem vót és az illető evütte a sipot, asztán így abbamaratt. Hát osztán nem is kedvetem fujóshang-

szert, mer, tuggy' Isten, oda má nagyobb erő kellett. Én jáccottam szájharmonikáve is. Ugye nekem vót gitárom. Rácsinyátam a szájharmonikát a gitárra... Akkor jáccottam a szájharmonikáve is, meg a gitárra is. Egy egész zenekart kituttam adni." (Phon. Arch. Nr. B 6435.)

Akkor is, ha az elbeszélő Gaal József életéről írok, meg kellett a muzsikust is említeni. A zene és az elbeszélés voltak számára a legfontosabbak, az a két terület, ahol ő többet tudott, mint a többiek, ahol őt meghallgatták. Számtalan délutánt és estét töltöttünk el kettesben úgy, hogy ő zenei képességét csillogtatta. Meg aztán a muzsikálás közben nyílott meg a szája is. Ilyenkor mesélt púpjában megragadt életéről, na meg a falubeliekről is. Egy ilyen alkalommal mondta el azt is, hogy ő volt a falu „hivatalos nácija". Azzá tették, neki meg engedelmeskednie kellett, ha akart, ha nem. Ha cédulát kellett kihordani, neki adták a feladatot. Ha vonakodott, azzal fenyegették, hogy majd őt is elviszik a nyomorékok kórházába, ahol mindenki tüdőgyulladásban halt meg, mert a nyomorék nem volt ember. Így aztán háború után nem a hajdani SS-katonán maradt meg a nácibélyeg, hanem rajta. Ezért el is vitték, félholtra verték. A falu vele mosta tisztára magát. „Hej, doktor úr, ha én esztet mind emondanám magának, arrú maga egy regényt irhatna", mondta sokszor. De azért csak nem mondott el mindent. Mint ahogy mondta, én elmegyek innent, de ő itt marad és akkor a „falunépe" őt kiirtja.

Igaza is volt. Ő szó szerint a faluban élt. Fiatalabb korában még zenekarával elment a szomszédos községekbe, de később a falut csak egyszer hagyta el, amikor valaki autójával elvitte Bécsbe. Ott megfigyelte a főváros nevezetességét a „Riesenrad"-ot, azaz az óriáskereket, amit aztán fából el is készített. Ki is rakta udvarába, hogy mindenki megcsodálhassa. Elemre kapcsolva forgott is és este világított.

Ha jól meggondoljuk, nem is a faluban élt, hanem házában, amelyik a faluban, a felszeren állt. Ő senkitől sem akart semmit és aki tőle akart valamit, az eljött hozzá. S ha már eljött, ott is ragadt nála. Néha négy-öt férfi is ült műhelyében, jobbára az öregebbek közül valók. Megbeszélték a múltat, meg aztán hallgatták kivetett falubelijük történeteit.

Jóska bácsi nem volt mesemondó, inkább amolyan elbeszélő. Elmondta „a régi öregek" babonás hiedelmeit éppen úgy, mint ahogy most már, öreg korában azt is bevallotta, hogyan csapták be a falusi „urakat", közben meg egy-egy trufát is megeresztett. Az életből kiöregedő férfiak ilyen műhelybeli szórakozásai során 29 történetét vettem hangszalagra.

Amikor muzsikált, arca elkomorult, szinte bánatos lett, ha mesélt felderült és hallgatója még púpjáról is elfelejtkezett. Ekkor nem a kiközösített nyomorék volt, hanem a falusiakat szellemileg messze felülmúló ember. Ilyenkor diadalmaskodott. Aztán ha kifogyott a szóból, megint csak valami hangszert vett elő. Eljátszott egy-két öreg nótát és megénekeltette azokat, akik őt gyerekkorában, de később is sokáig, nem tekintették embernek.

Gaal József csak magyarul mesélt. Németül nem tanult meg sohasem. A faluban elég volt a magyar nyelv, máshol meg nem volt keresnivalója. A német nyelvre átváltott unokahúga, lánytestvére lánya, is csak magyarul beszélhetett vele. Amikor meghalt, nem sokan mentek el temetésére. Nyomorék is volt, nőt-

len is, meg rokonsága sem volt. Csak azt mondták rá: „Itt volt, aztán elment.” Évekig hallgattak róla és csak később emlékeztek rá, amikor egy-egy történetét hallották, hogy ez is a Tislér Jóskától van.

Gaal József a kényszerkonzervativizmusban megrekedt falu közösségéhez tartozott, de nem neki volt szüksége a falura, hanem annak őrá. Ez elsősorban munkájára és szellemi tudására vonatkozik. Olyan ember volt, aki a múltból élt és annak emlékeit adta tovább, de nem a fiataloknak, hanem az aktív munkában élő férfiaknak. A falusi mesterekre jellemzően, trufa-szerű történetekkel, szórakoztatta kuncsaftjait, leginkább azonban hiedelemmondákat mondott el a jóképességű mesemondó stílusában. Ő volt Alsóőrön az egyetlen személy, aki a hitt hiedelmeket is elbeszélésként adta tovább, de mindig úgy, hogy az abba vetett hitét hangsúlyozta. Ennek ellenkezőjéről senki sem tudta meggyőzni. Annak ellenére, hogy sokat olvasott, a könyvből szerzett élményeit sohasem adta tovább. Ugyanezt találtam a csajta major asszonyai között is, akik szinte „könyvéhesek” voltak, de sohasem az olvasottat, hanem az olvasni való könyvet cserélték ki egymással.

8/a kép. A bécsi „Riesenrad”. Gaal József építette 1961-ben. Alsóőr

FELBER GYÖRGY

A gyűjtés idején 88 éves Felber Gyuri bácsi a hajdani alsóőri agilisek közösségéhez tartozott. Agilis itt azt jelentette, hogy valamelyik elődje német anyanyelvű iparosként jött be a faluba és itt egy alsóőri nemes lányt vett el felségül, és így aztán a család amolyan félnemesnek számított. Csak annyi földtulajdonuk volt, ami annak idején a leányrészhez tartozott. Ez bizony nem tett ki sokat, nem érte el a három holdat sem. Már Gyuri bácsi apja felhagyott a mesterséggel és fiából olyan törpeparaszt lett, aki földjéből nem tudván megélni, vándormunkásként tengette életét. Annak ellenére, hogy a faluban maradt, társadalmi és anyagi helyzete miatt, abba sohasem nőtt bele. Szinte lázadóan nézte le a nemesből kisparaszttá vált környezetét, amit aztán olykor ki is mondott. Így pl. mikor egyszer beszélgetésünk során arról volt szó, hogy a falubeli férfiak korábban zsinóros csizmanadrágot hordtak, igen felfortyant: „Igen ám, de csak a nemes urak. Még akkor is, ha a fenekükön lukas volt. Magunkfajtán nem türték volna meg."

Valamelyik nagyapja még német nyelvűként jött be a faluba, de annak gyerekei már magyarul éltek a faluközösségben. Gyuri bácsi is magyar nyelven végezte el négy elemijét és igencsak törte ősei nyelvét. Amikor berukkolt, nem a huszárokhoz hívták be, hanem a bakákhoz. Ezt azért kell megemlíteni, mert annak idején egy alsóőrivel ilyesmi alig fordult elő. A hajdani kisnemesek utódai mindig a huszároknál szolgáltak. Ez a megkülönböztetés is benne maradt haláláig.

Gyerekkorában csak a falubeli szegénység között volt helye. Ott tanulta meg azokat a meséket, melyeket aztán később a katonaságnál adott tovább. Ott a jó mesemondókhoz tartozott. Amikor az első világháborúból hazatért, nem kapcsolódott bele a falu életébe. Ott vállalt munkát, ahol adtak neki. Bejárt Magyarországra, kiment Ausztriába. Jó dolgos lévén szépen is keresett. Kiépítette házát, ami a plébánia mellett állt, azaz a falu közepén. Ez sem a falu, sem az ő számára nem jelentett sokat, mert a közösség kommunikációs életébe sohasem kapcsolódott bele. Meséit nem a faluban, hanem a munkásszállásokon mondta el ott, ahol magyarul ezt megértették.

Amikor a munkából kiöregedett, nem a faluba, hanem házába tért vissza, amit csak ritkán hagyott el. Legfeljebb csak a szomszédokkal váltott szót, de mesét csak unokájának mondott. De annak sem sokáig, mert azt özveggyé vált lányával egyetértve iskolába küldte, azaz iskoláztatta, aki aztán le is szokott a magyar nyelvről, meg nagyapja meséiről is. Anyjával már csak németül beszélt, nagyapjával meg csak annyit magyarul, amennyire még tudásából tellett. Iskolái befejeztével el is költözött a faluból. Bécsi lett.

Amikor 1963-ban összekerültem vele, már hosszú évek óta teljesen visszavonultan élt, majdnem a beszédről is leszokott. Ha lánya nem mondta volna, hogy apja is mondott mesét korábban, sohasem jöhettem volna rá, mert a falubeliek erről már mit sem tudtak. Meglátogattam, összemelegedtünk és amikor me-

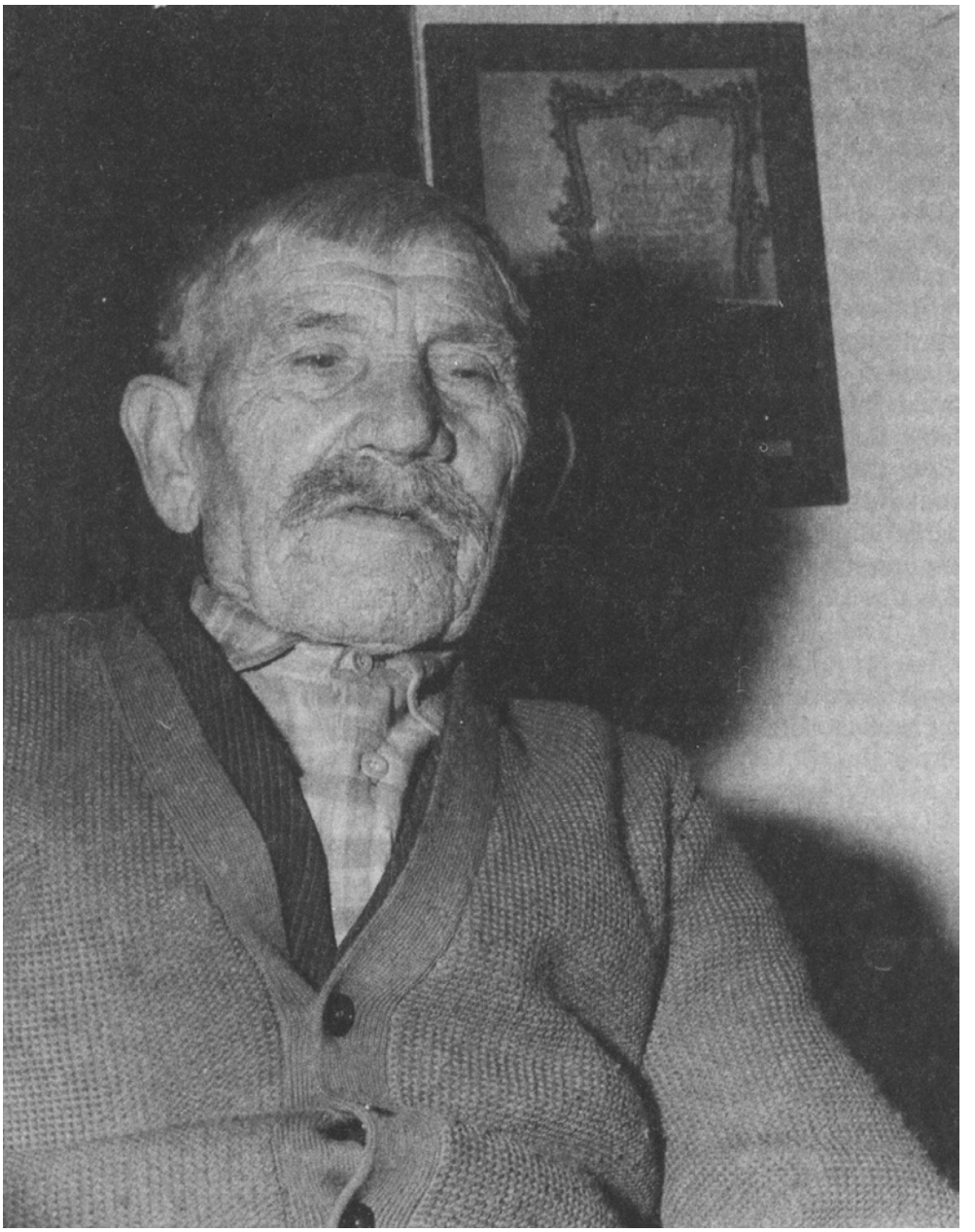

9. kép. Felber György. Alsóőr (Unterwart)

sére fordítottam a szót, inkább arról beszélt, hogy annak idején, hogyan és mennyit mesélt. Nagyon megkéstem nála, a mese csak akadozva jött, inkább csak egyes motívumokat említett meg. Szabadkozott is, hogy már régen leszokott ő az ilyesmiről, miért nem jöttem húsz évvel korábban. Annak ellenére, hogy sokat beszélgettünk egymással, és hangszalagra is sokat vettem, ebben a kötetben csak három meséjének jutott hely. (Szöveggyűjtemény 67., 68., 69. sz.). Ebből a kevésből nem tellett hajdani mesekincsének megismerésére. Csak azt élhettem át, hogyan mondta el magányosságban megrekedt életének végefelé azt, amit fiatal korából még vissza tudott hívni.

Lassú beszédű ember volt, de ahogy mesére fordította a szót, még lassabbá vált. Hangját felemelve egyenként jöttek a szavak. Arcán egy izom sem rándult és kezei is nyugodtak maradtak. Székén hátradőlve, feszes tartásban ülve mesélt. Ha szociális igazságtalanságra, emberi megalázásra fordult a sor, a szavakat még jobban tagolta. (69. sz. Kis Miklós)

Gyuri bácsi nagyszülei és szülei otthon magyarul beszéltek. Németül, csak a munkavállaláshoz legszükségesebbet tudták kifejezni. Ő maga már, amikor ez a terület Burgenlanddá vált, jobban a német szóra kényszerült, de a nyelvet sohasem tanulta meg teljesen. Imádkozni és énekelni haláláig csak magyarul tudott. Lánya már nagyobb gyerekkorában szolgálatba ment német nyelvű családokhoz és így aztán később is jobban és szívesebben beszélt németül, mint magyarul. A magyar rádiót nem is hallgatta és olvasni is csak németül olvasott. Fiát már a német szóra nevelte rá. Ami abban nagyapja meséiből megmaradt, azt ő már német nyelven adta tovább.

GYÖRÖK JÁNOS

Az alsóőri elbeszéléskultúra egyik jellegzetes személyisége Györök Jani bácsi, akit a falu azonban csak Seper Jani néven ismer. A Györök név itt nem ritka, de a Seper a leggyakoribb. Van olyan Seper, akit szintén Jánosnak kereszteltek, de ha Seper Jánost említenek, mindenki csak egy személyre gondol, és esetünkben arra, akit szellemi képessége, olvasottsága miatt mindenki értékel. Visszahúzódó, tartózkodó ember. Ő volt az első alsóőri születésű, akivel összetalálkoztam és hosszú beszélgetéseinken keresztül tőle ismertem meg a falu belső életét, mondhatnám úgy is, ő indított el arra az útra, amelyiknek életem folyamán nem érek a végére. Rajta keresztül sejtettem meg azokat a bonyolult összefüggéseket, amelyek ezen a három nyelvű tájon belül a hagyományos kultúrát is jellemzik. Kutatásom kezdetén csaknem mindig vele voltam együtt, megértettük egymást és össze is barátkoztunk. Annak ellenére, hogy mindenki szerette, mégis magányos ember volt, illetve azzá vált, amikor beköltözött a templomszerre. Ennek okát nem hallgathatom el.

A falu szerekre van még ma is felosztva, amiből kettő a történetileg is hagyományos: a felszer és a középszer, amit a 19. század elejéig még alszegnek neveztek. (A szer és a szeg kifejezéseket itt nem lehet szétválasztani.) Az alszeg végén volt a régi temető és az a boronafalú templom, amelynek mennyezete kazettás virágdíszítésű volt. A 18. sz. végén az új templomot az alszeg másik oldalán, a falu mögötti domboldalra építették és mellette adtak helyet az új temetőnek. Ekkor nyúlott meg a falu úgy, hogy Vörösvár felé még egy szert kiépítettek. Így lett a korábbi alszegből középszer és az új település vette át az alszeg megnevezést. Ha a kutató bent él egy közösségben, csak akkor láthatja meg, hogy a falun belül a szerek sajátságos egységeket képeznek. Ezt Györök János panaszából ismertem meg. Ősi, felszerbeli családból származott. Mintegy háromszáz évre visszavezetve állította, hogy a Györök porta mindig a felszeren állt és minden Györök onnan házasodott. Meg volt a szerek szerinti endogámia. Még a hatvanas években is, ha valaki a felszerből „kiházasodott", egy másik szerbe, úgy kötötték el az utat, mintha a faluból házasodott volna ki.

Györök János annak idején, 1896-ban, a *fölszer*be született bele. Ott nőtt fel, ott élt minden rokona, barátai és mint apja, nagyapja, ő is onnan nősült. Csak iskolába járt le a középszeren keresztül a templomszerre, de ez számára akkor is szinte egy másik falut jelentett. Az ő világa, az amit ő a haza fogalma alatt értett, a felszer volt. Ott is öregedett meg. Amikor lánya az iskola mellé ment férjhez, vele együtt ő is áttelepült. Ott épített házat magának akkor, amikor felhagyott a gazdálkodással, azaz nyugdíjas lett. A templomszeriekkel nem tudott összebarátkozni, de azok sem vele. Itt vált visszavonulóvá. Néha-néha, amikor elege lett a hallgatásból, felment a felszegbe és az ottani kocsmában jött össze régi, ifjúkori barátaival. Ha elment a bálba, ott is csak a felszeriekkel ült egy asztalnál. A

templomszeren oly hallgatag férfi a felszeri kortársak szemében a legjobb elbeszélő volt.

Az elbeszélő fogalma alatt itt is azt értették, aki nem mesét mond, nem a boszorkánysággal foglalkozik, hanem olyasmiről beszél, aminek tanulsága van, ami a többiek okulására szolgál. Ő tudálékoskodás nélkül arról beszélt, amit olvasott, a történelemről, a gazdasági szakkönyvekből szerzett ismereteiről. A mesemondót itt mindenki szószátyárnak tekintette és ez a cím számára a legnagyobb sértést jelentette volna. Irodalmi és szakirodalmi ismeretei révén, de azért is, mert ő tudását megfelelő formában tudta továbbadni, okos embernek tekintették.

Alsóőrön igen hittek a rontásban, a boszorkányokban. A faluban senki sem hadakozott olyan erősen e hit ellen, mint Györök János. Igyekezett mindenkit meggyőzni arról, hogy ilyesmi nem létezik. Hittek ugyan neki, hogy a tehén tejét nem a boszorkány vette el, hanem jobban kellene etetni (146. sz.), de azért legjobb hallgatója is, amikor tehenével újra baj lett, csak a boszorkányra gondolt. Elmondta azt is, amit a „régi öregek" a szabadságos huszárt megtámadó, tüzet okádó macskáról beszéltek. Úgy mondta el, amint gyerekkorában hallotta, de hozzátette: „Hát én úgy felrugtam vóna aszt a macskát, ha már huszár vagyok, hogy kilenccer hömbölgött vóna." (147/a. sz.) Még fiatal házas korában vállalkozott arra, hogy a boszorkánynak vélt haldokló öregasszonytól majd átveszi a „baszorkánságot", hogy az végre meghalhasson. „Eszt csak hitték, meg monták... Montam, hogyha senkise veszi át, én emegyek, átveszem tűle... Hát én nem is menten el hozzá ugyi, ugyis tuttam, hogy uccse tud semmit átadni." (148. sz.) Azt is elmondta, mit beszéltek a forgószélben utazó boszorkány lábába beledobott villáról, de oktatva hozzátette: „Hijába magyarásztuk, mesétük azután, hogy má üdősebbek lettünk, hogy ez lehetetlenség. Aki eszt monta, az azon állt." (150. sz.). A megnyomó boszorkány hiedelmét is elmondta, de okítva úgy fejezte be: „De, hát én nem láttam, meghát nem is hiszem ugye, hogy vót. De, hát ijjen vót a néphit. Nem vót akkor naptár, hogy olvasni tuttak volna." (152. sz.).

Kilenc elbeszélését közlöm a szöveggyűjteményben. Kivétel nélkül mindegyiket úgy mondta el, hogy a korábbi hiedelmek értelmetlenségéről akarta meggyőzni hallgatóit. Annak ellenére, hogy legtöbben nem hittek neki, mégis értékelték, mert nem félt a boszorkányoktól, volt bátorsága velük szembeszállni. Úgy is mondhatnánk, volt mersze szembeszállni közösségének avval a világával, ami szerinte idejét múlttá vált. Annak sem örült, hogy én az ilyesmit felveszem.

Györök János bácsi, ma Alsóőr legidősebb embere, a haza fogalma alatt saját és ősei szülőfaluját értette. Ebben dolgozott, ebben élt és ezért vállalta magára a felelősséget. Tudatos magyar maradt, de magyarságát nem azonosította Magyarországgal. Életútja sem volt kanyargós. Csak a felszertől az alszerig ment. „Nézze, mink úgy marattunk, ahogy vótunk. Csak uj határt húsztak. Unokabátyám ojjan magyar érzelmű vót, ü átment Magyarországra. Ott lett pap. (145. sz.) A rokonságbú egy, az Bécsbe ment, ma már velem sem akar magyarul beszéni. Egy másik, az Brégenzbe, ugyis tuggya, hol van, ottan kapott állást. Közjegyző. Itt meg csak visszamaradunk. Maga meg örül neki, hogy ittennek, annyi baszorkánságot talál."

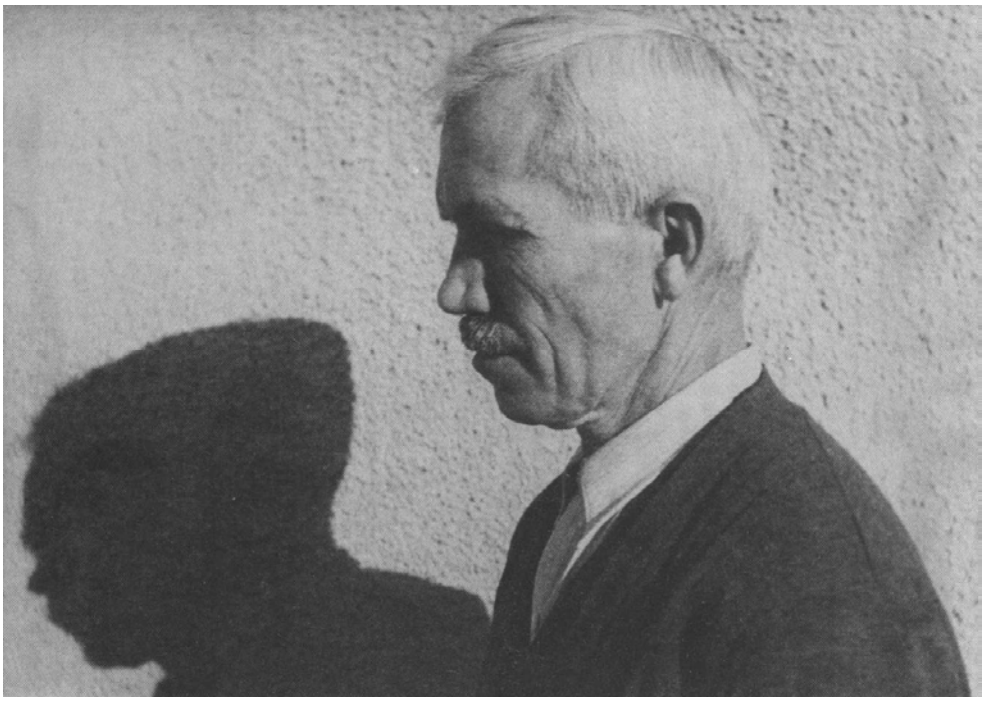

10. kép. Györök János. Alsóőr (Unterwart)

HASELBACHER GYÖRGY

Mint ahogy Felber Gyuri bácsi, úgy ő is a 19. század elején betelepült német nyelvű iparosok utódja, akit a falu sohasem fogadott be teljesen. Nem volt nemes, nem is részesült a nemesi közösség vagyonából, így nem is lett birtokos. Földje csak annyi volt, ami a negyedízigleni nagyanyja leányrészéből megmaradt. Ha az alsóőriek a zsellér fogalmát ismernék, annak tekintenék, de így csak mindenki Gyurinak nevezte. Házineve sem volt, ami itt annak a jele, hogy a faluban alig volt rokona. A falu életének peremére szorítva csak azokkal jött össze, akik hasonló helyzetben voltak. Ha nem volt „munkán", azaz nem dolgozott valahol a környékbeli falvakban, Csulak Roza vagy Gaal József társaságába menekült. Én is csak ezeknél találkoztam vele. Ha a kocsmába ment, ott a hallgatagok között ült, de két említett barátjánál egyenrangúnak tekintették. Hasonló volt felesége társadalmi helyzete is.

A falu belső társadalmi rétegeződése szabta meg életét. Németül ugyan sohasem tanult meg akkor sem, ha neve ilyen származására utal. Már gyerekként a falu szegénységének konzervatív világába szorult és tudását, hiedelemanyagát is innen merítette. Ezt tükrözi az a hét hiedelemmonda, amelyet a szöveggyűjteményben közlök. Nehéz lenne szétválasztani, mi volt számára a monda, és mi az, amit ő még hitt. Fia, Valentin, is többször a hallgatók között volt. Ő ezeket afféle mendemondának tekintette, és ma, amikor az ő bécsi életében a falu és annak nyelve is már csak személyes múltjához tartozik, németül adja apja, és a falu hiedelemanyagát tovább.

A ma 87. évét taposó Haselbacher György nem volt mesemondó, de elbeszélőnek sem tekintették. Nem lehetett az, mert a falu íratlan törvényei személyiségét nem ismerték el. A községen belüli mozgási köre, belső társadalmi kapcsolata szűk volt. Ahol őt egyenrangúnak fogadták el, ott elbeszélésanyaga a beszélgetéshez tartozott. Ilyen keretek között mondta el az itt közölt hiedelemmondákat is. Az egyébként halkan, vonakodva beszélő férfi arca az elbeszélés során felderült, nyelve és hangsúlyozása elevenné vált. Mimikával és kezeivel igyekezett hallgatóit meggyőzni.

A dialektuskutatásnál mi legtöbbször egy falu egységes dialektusát említjük meg, nem térünk ki azonban az azonos nyelvjáráson belüli „többnyelvűségre". A három egymás mellett fekvő magyar település mindegyikének sajátos nyelve van és a különbségeket már az első kimondott szónál észre lehet venni. Imre Samu munkássága révén ismert a felsőőri nyelvjárás, ami azonban nem a felsőőrségi, hanem csak ehhez az egyetlen településhez tartozik. Más az alsóőri nyelv és mindkettőtől lényegesen különbözik az őriszigetieké. Ez azt jelenti, hogy létezik egy falu-nyelv, amelyen belül azonban ismét csak különbséget találhatunk akkor, ha a közösségen belüli szociális csoportokat figyelembe vesszük. Haselbacher György nyelve, azaz szóhasználata, nyelvtani törvényei, hangsúlyozása konzervatív jellegű volt. (Lásd a 153–159. sz. elbeszéléseket.) Hasonló

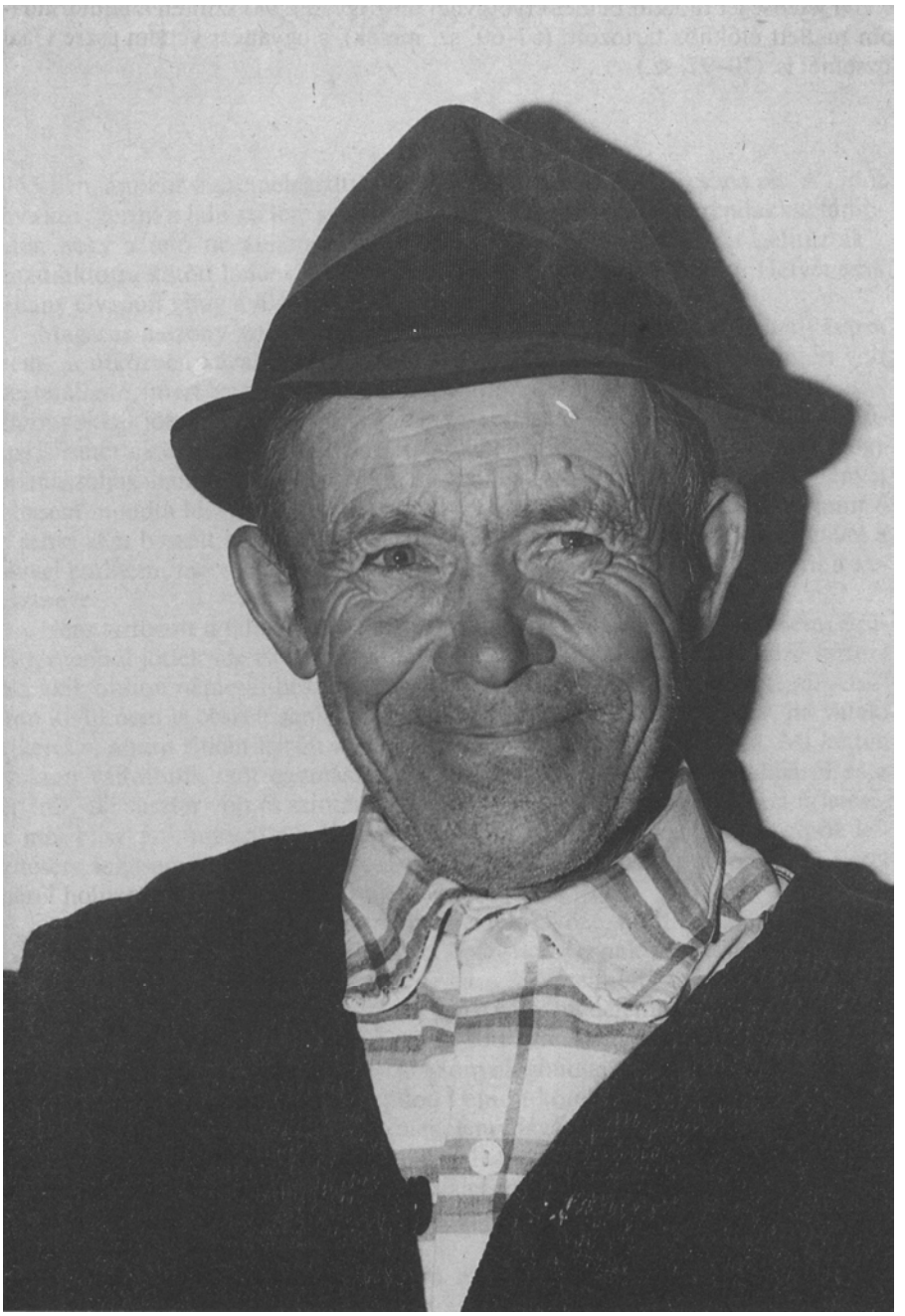

11. kép. Haselbacher György Alsóőr (Unterwart). 1976.

nyelvi jelenséget tudtam Felber Györgynél megfigyelni, aki szintén a falutársadalom mellett élőkhöz tartozott, (67–69. sz. mesék), s ugyanezt vettem észre Gaal Józsefnél is. (70–97. sz.)

SMODITS ANNA

1965-ben, amikor összemelegedtünk, 80 esztendős volt. Fia Bécsben élt. Az idős anya szó szerint a falu szélére szorulva tengette napjait. Házát gerendákkal támogatta, hogy a tető ne zuhanjon fejére. Amikor meghalt, otthonát „elhúzták", azaz traktorra kötött láncokkal úgy szétrángatták, hogy összeomlott. Helyét csak néhány elvadult virág nyílása jelzi. Kertjének és életének maradványai.

Magárus asszony volt, aki örökké a falvakat járta, hetivásárról hetivásárra ment, és útközben házalt, kínálgatta áruját. Szülőfalujában csak a hétvégén volt megtalálható, mert vasárnap nem illett árulni. Vándorlása során mindig csak asszonyokkal jött össze, mert a veteményeskert azok dolga volt. A tizedik faluban is ismerték és sokan vártak is rá. Legtöbben nem magjai miatt, hanem, hogy kipanaszolják bánatukat. Mindenkit meghallgatott úgy, hogy saját véleményét sohasem mondta ki. A táj egyetlen asszonya sem ismert olyan sok titkot, mint ő és senki sem beszélt ezekről olyan keveset, mint Smodits néni. Itt csak evvel a névvel említem, mert a jegyzőn és a plébánoson kívül senki sem tudta, mi a keresztneve.

Nem tartozott a faluközösséghez és házineve sem volt, de rokona sem. Szülei idegenből jöttek ide és testvérei is elvándoroltak. Azon kevesek közé tartoztak, akik otthon németül beszéltek és így lányuk is inkább erre szokott rá. Alsóőrön kívül nem is beszélt senkivel sem magyarul. De itt is csak akkor, ha valaki felkereste, amire ritkán került a sor. Már életében elfelejtkeztek róla. Mi ketten gyakran váltottunk szót egymással. Elbeszélgettünk múltjáról, családjáról és a férjéről, aki suszter volt és szintén idegenből vándorolt be. Magáramaradt felesége még büszkén mutogatta a megmaradt kaptafákat, amelyeket ura új cipők készítésére sohasem használt, mert csak amolyan foltozó suszter maradt, aki életét máról holnapra tengette. Ezért lett felesége magárus.

Smodits nénit nem sorolhatom az elbeszélők közé, mert falujában leszokott a szóról, alig beszélt valakivel. Egyrészt boszorkányosnak tartották sokan, másrészt egyetlen rokona, komaasszonya, de háza fekvése miatt, még csak szomszédja sem volt. A szöveggyűjteményben is csak négy hiedelemmondáját találhatjuk meg, melyeket gyerekkori emlékezéseibe szőtt bele. Sohasem jutván földhöz, tehenet sem tartott, így aztán a parasztasszonyok gondjai, de az azokkal kapcsolatos hiedelmek sem okoztak neki gondot. Felnőtt korában nem osztotta a falubeli asszonyok aggodalmait és így azok hiedelemvilágát sem. A mindennapi kenyér megszerzése elválasztotta a faluközösség hétköznapjaitól. Nem mondhatnám, hogy ő ezekkel a hiedelmekkel szemben idegenül állt volna szemben, de nem élt velük, mert nem használhatta őket. Annak ellenére, hogy ismerte, nem beszélt róluk.

Munkámban is csak azért említem meg, mert életformája bizonyság arra, hogy ha valaki a faluban született, ott nőtt fel és nevelte fel gyerekeit, akkor sem osztotta annak hagyományos kultúráját. Hasonlót tapasztaltam a község egy má-

sik német nyelvű családjánál, ahol az apa szabó volt, fia is az lett, a lányok polgári iskolát elvégezve tisztviselők lettek. A falu legszebb, mondhatnánk, legrangosabb házában éltek, de nem a faluban. Ők is ismerték a helyi hiedelemanyagot, de „nem éltek vele", mert nem volt rá szükségük. Nekik sem volt gazdaságuk. Ma, amikor egyre többen hagynak fel a gazdálkodással, azonos folyamatokat ismerhetünk meg. Legtöbbjük a faluban marad, de nem él bent a falu életében. A hiedelmeket ismerik, hisznek is még bennük, de „tuggya doktorúr, amíg meg vót a gazdaság, szükség vót rá, de mast minek lenne". Ez is bizonyság arra, hogy a hiedelem a termeléstől függött, illetve annak egyik szerves része volt.

12. kép. Smodits Anna. 1965 Alsóőr (Unterwart)

LISZT MÁRIA

Felber Marinak mondták. Házasságkötése után is rajta maradt leánykori neve. De csak őrajta. Családjának ez nem lett házineve. Azok megmaradtak Lisztnek. Elődjei éppenúgy, mint a Felberek, az 1800-as évek után iparosként vándoroltak be a faluba és mint ilyenek, nem is kaptak részt a nemesi közösség vagyonának felosztásánál. Ez azt jelentette számukra, hogy a föld kicsi volt és hogy elég kenyér legyen, ura taxisofőr lett Felsőőrben. Mint ilyen, ritkán volt otthon és így felesége vezette a gazdaságot, meg dirigálta öt gyerekét is. Jó is volt, hogy idején beletanult, mert férje korán meghalt és ő ott maradt a maga tehetségére, amiből szerencséjére volt neki elegendő. Világos eszű, jó fejű asszony lévén, a kicsiből sokat hozott ki és gyerekeit ránevelte a munkára.

Ez önmagában nem lenne elegendő ok, Liszt Mária említésére. A szöveggyűjteményben szereplő két elbeszélése sem, azaz az egy mese (176. sz.) és rövid kis trufája. (175. sz.) Jelentősége más értelemben fontos. Öt gyermeke közül a legöregebb fia egész nap dolgozott. Autószerelőnek tanult. Az idősebb, akkor már házas lánya, ennek húga, aki tisztviselőnő lett és a két legfiatalabb fiú az akkori felserdült korosztály központi személyiségei voltak. Jó énekesek, jó elbeszélők, akik a középszer fiatalságát nagyon befolyásolták. Lisztéknél jöttek szinte minden este össze. Nemcsak a téli időszakban, hanem igen gyakran nyáron is. Kártyázás, társasjáték, éneklés és az állandóan visszatérő trufák töltötték ki ezeket az estéket.

A szóvivő, a hangulatkeltő mindig Mariska néni volt. Kemény élete ellenére olvasóasszony maradt. Nem igen járt szomszédolni, mert nem volt kedvére való szomszédasszonya. Barátnője sem. Munkáscsaládból származván, fiatal korában úgy élt, mint a többi korabeli lány, de nem paraszthoz ment férjhez. Földjük kicsinysége miatt, amely csak az önellátás egy kis részét biztosította, nem kényszerült paraszti háziasszony lenni. Ismerte ugyan faluja hiedelmeit, de azok nem az övéi voltak, hanem a parasztoké. Mint mindenütt, így Alsóőrön is egymástól erősen különböző világok élnek egy nehezen megfogható szimbiózisban.

A magyar nyelv nem jelent nemzeti öntudatot, az a falu nyelve. „Osztrákban élünk, de alsóőriek vagyunk”, mondta Mariska néni. A szomszédos felsőőri és szigeti magyarok nem tartoztak ide, azok is a sajátos, elzárt „falu nemzetiségében” élnek. Azonos anyanyelvű települések egymás mellett, de összetartozási érzés nélkül, egymástól elzárt önálló kis világokban. Mindegyiknek megvan a belső rendje. Ez vonatkozik a kultúrára éppen úgy, mint a társadalmi rétegeződésre. Erre a társadalmi rétegeződésre építve élnek az egyes faluközösségeken belül is kultúrák egymás mellett. Ez az egymásmellettiség nem jelent egy tökéletes szétválasztást, inkább az összefonódott kultúrökológiát. Az együttéléshez szükséges erkölcsi íratlan törvények mindenki számára kötelezőek. Ezeket mindenki öntudatlanul ismeri és be is tartja. Ez az, ami az egy közösségben élőket összetartja.

Mi gyakran hivatkozunk az anyagi helyzetből fakadó kulturális különbsé-

13. kép. Liszt Mária Alsóőr (Unterwart)

gekre, ami önmagában nem helytálló, illetve csak bizonyos mértékig igazolható. Kivétel nélkül mindenki, aki a paraszti közösséghez tartozik, függetlenül vagyoni helyzetétől ismeri ennek a kultúrának jelenségeit. Az ugyanabban a faluban élő munkások vagy iparosok, akik kétségtelenül a közösséghez tartoznak, gyerekkorukban a többség, azaz a parasztok kultúrájába nőnek bele, de ez felnőtt korukban nem jelent számukra létalapot. *A kultúra nem sallangos dísz, hanem a reális élet megvalósításának alapja.* Így az, aki nem paraszti munkával, hanem más forrásból biztosítja családjának holnapját, akaratlanul is ennek megfelelően alakítja kultúráját. Ezt a megállapítást több, a munkámban említett személy is igazolja. Ribarics János, Csulak Roza, Haselbacher György, Gaal József, de Liszt Mária és családja is bent éltek a faluközösségben, de ezen belüli sajátos családi kultúrájuk szabta meg életüket. Mivel számbelileg kisebbséget képeztek, bizonyos mértékig a közösségen kívülállóknak tekintette őket a többség. Kivétel nélkül mindegyiknél igazolható, hogy nem falujuk alakította őket, hanem ők a falujukat.

Liszt Mária személyiségéből fakadó befolyása hatott gyerekeire, és azok korosztályuk tagjaira. Aktivitásuk nem öntudatból, hanem belső kényszerből fakadóan alakult ki. Aki ebből a kisebbségből nem tudott aktívvá válni, hazátlan lett. Ahogy Csulak Roza a ma 60-70 évesek korosztályát nemzetieskedés nélkül magyarnak tartotta meg, ugyanezt tették a Liszt-gyerekek anyjuk hatására. Egyházi énekkarba, tánccsoportba, színdarab rendezéshez ők toborozták a tagokat. Ezt nem rábeszéléssel, hanem baráti kapcsolataik révén érték el. A kezdeményező, a kiindulópont mindig édesanyjuk volt. A falu ma egyre gyorsabb német nyelvre váltása Liszt anya és gyerekei révén fékeződött meg egy időre 1960 és 1970 között, illetve ők érték el, hogy az akkori fiatalok, akik a falun kívül iskolában vagy valamilyen műhelyben tanultak, megtartották magyar falunyelvüket. Amennyiben ma még Alsóőrön ehhez a nyelvhez való ragaszkodás megtalálható, az csak a közben szülőkké vált, ekkori növendékek gyerekeinél van meg.

Azáltal, hogy a Liszt-ház a fiatalok központjává vált, megvolt a lehetőség arra, hogy falujuk nyelvén közösen szórakozzanak. Ezen a közösségen belül nem volt szokás a mesemondás, de rengeteg olyan viccet, tréfás történetet mondtak el, amellyel a néprajz ugyan még kevésbé foglalkozik, de szintén a hagyományos kultúrához tartoznak. Ezeket nem lehet kérdezéssel felgyűjteni. Ezek megismeréséhez feltétlen szükséges, hogy a kutató hosszabb ideig bent éljen a közösségben, és annak mechanizmusát belülről, átélés során ismerje meg. Az elbeszélő kultúra társadalmi rétegeződését, annak belső törvényeit Liszték nélkül sohasem tudtam volna teljes egészében megérteni.

PATHY SÁMUEL

„Én láttam a vizilányt. Az Adria-tengerbe fogtak egyet ugyebár. Asztán kihoszták. Lenn Mostárban vótam. Hát hogyan néz ki? Emondom az egész állását. Hát, egy hal idájig derékig. Fenn meg nő. Kis feje van neki, két szeme. Orra, haja, mindene van. Meg van neki két kis melle ugye. De lenn hal.

Hát a vizbe van az a vizilány. A vizbe él, ahogyan sokszor hallák. Ezektű a tengerészektű hallottam ugye. Mongyuk itten a katonaságná. Műszaki csapatokná vótam, a hidászokná. Azok mind vizenjáró ember jobban. Ugye azok molnárok, hajósok. Úgy hallották éccaka énekűni eszt." (193. sz.)

Így kezdi élete nagy élményét az 1891-ben Őriszigeten (Siget in der Wart), Burgenland egyik legkisebb falujában született Pathy Samu bácsi. A vízilány valóban életéhez tartozik, mint ahogy minden szigeti férfinak van egy vízilánya, azaz olyan személyes története, amely a falutól messze, a hajdani Monarchia valamelyik tájára vonatkozik.

Az egyes személyek élete nem független a közösségétől. A belső anyagi helyzetnek komoly szerepe lehet az egyes személyek és rajtuk keresztül a közösség kultúrájának alakulásában. Ez bizonyíthatóan megmutatkozik Őriszigeten is. Kötetünk 191. számú elbeszélése, a hamis esküvel kapcsolatos történelmi monda is ezt bizonyítja. Az evangélikussá vált nemesi falu a feudális főurakkal konfliktusba került. Az Erdődy-, Batthyányi- és az Eszterházy-birtokok középpontjában feküdvén itt is meg akarták szüntetni a parasztnemesi jogokat, mint ahogy ez az Alsóőrségben is történt. Ennek következtében a falu határa egyre szűkebb lett. Csak annyi földterület maradt, amely nagyobb számú lakosság ellátására nem volt elégséges. Ezt azt hozta magával, hogy már a 18. században sokan elvándoroltak, mások pedig, s ez elsősorban a férfiakat illette, már a 19. század második felében valami mesterséget tanultak és azt a falutól távol, mint vándormunkások, – ma ingázóknak neveznék – űzték. Erre vonatkozik a monda befejező része, amely szerint: „El is szegényűt a falu ugye. Mind csak napszámos ember lett ugye. Keves a gazdaember vagy valami nagyobb birtoka volt neki. Nahát utóbb ementek munkára ide-oda."

Ez történt Pathy Samuval is, aki ács lett. Mint ilyen, a pionírokhoz rukkolt be és Mostarba került. Innen származik a vízilánnyal kapcsolatos élménye, amelyet újra és újra elmesél, mert ez ahhoz az életszakaszához tartozik, amit a faluból más nem élt át.

Őrisziget története hozta magával, hogy itt a családi élet matrilineáris lett és csak 1921 után, amikor ez a terület Ausztriához került, alakult át ismét patrilineárissá. Ekkor sem lett azonban olyan szélsőséges, mint a nagyobb határú Alsóőrön. A férfiak vándorlásával függ az is össze, hogy azok többsége többnyelvű lett, csak az asszonyok maradtak egy nyelvűek. Ugyanekkor Alsóőrön a férfiak nagy része is egy nyelvű maradt. Ez csak a hatvanas évek kezdetén változott meg, ami viszont a magyar nyelv visszaszorulását, illetve annak értékváltozását jelen-

tette. A szigeti evangélikus egyházhoz tartoztak a jobbágyi magyar és a kiskarasztosi (Kleinbachselten) német nyelvű parasztnemesek is. A lelkész köteles volt havonként német nyelvű istentiszteletet is tartani. A közös vallás erősebb volt, mint a nyelvi különbség, ennek következtében sok volt a vegyesnyelvű házasságkötés. A beházasodó fél átvette az új közösség nyelvét. Ha az első világháború előtt a kis lakosságú faluban nőhiány volt, a Vas megyei evangélikus községekből is tudtak maguknak asszonyt hozni. Mindez azt jelentette, hogy a szigetiek kommunikációs kultúrájukban igen sokoldalúak lettek, ugyanakkor azonban a pinkavölgyi, más vallású településekkel alig tartottak kapcsolatot, az itteni magyarságon belül szó szerinti értelemben szigetet képeztek.

Ez a sziget-jelleg megmutatkozik elbeszélőkultúrájukban is. Egyetlen adatot sem kaptam arra vonatkozólag, hogy a mesemondás szokásos lett volna. Ezalatt azt értem, hogy olyan férfiközösségek léteztek volna, amelyekben egymásnak mesét mondtak volna el. Ez azzal függ össze, hogy itt a vándormunkásság miatt a zártabb férfiközösségek nem is voltak meg. Azonos példát találtam a horvát nyelvű Stinatzon is, ahol a férfiak, mint állatkereskedők az egész év folyamán úton voltak. Amikor hazatértek, a kocsma ugyan kommunikációs központjukká vált, de ott elsősorban munkaélményeiket mondták el egymásnak. A család részére fennmaradó időt mezőgazdasági munkával töltötték ki. Aki fiatal korában a katonaságnál mesemondó lett, az anyagát nem a faluból, hanem a legénységi szobából gyűjtötte össze. Egyes személyeknek volt ugyan meserepertoárjuk, de ők ezt otthon csak akkor adták tovább, amikor a munkából visszavonultan, nagyapaként unokáiknak mesét mondtak. Az öregek nem a nyilvános közösségben, hanem abból kiszakadva a zárt családon belül éltek.

Pathy Samu bácsi találkozásunk idején 1962-ben már 71. évében járván, lezárta aktív munkás életét. Nyugdíjasként, véglegesen hazatérve, családjával, azaz kis gazdaságát átvett fiáékkal és unokáival élt együtt. Őrisziget ebben az időben (1962) még azokhoz a községekhez tartozott, ahol a három generációs család élt. Ez azt jelentette, hogy a munkából kiöregedettek nem kerültek aggokházába, nem maradtak magukra.

Ennek nemcsak szociális jelentősége volt, hanem kulturális is. A szellemileg egészséges öregek gyerekeik családközösségében lévén, unokáikkal állandó szoros kapcsolatban állottak. A nagyszülő–unoka kummunikáció lehetővé tette, hogy az életbe belenövő gyerekek átvegyék nagyapjuk szellemi vagyonát. Ugyanakkor ez a magyar nyelv továbbadását is jelentette. Esetünkben Pathy Samu németül is jól beszélt. Ez volt az utóbbi évtizedek folyamán munkahelyének nyelve, de végleges hazatérése után otthon csak magyarul emlékezett múló életének eseményeire. Ezeket unokáinak mesélte el, akik ezen keresztül családi nyelvként a magyarba nőttek bele. Magyarul emlegette vándorútját is.

Hosszú ideig Jugoszláviában dolgozott, utána Nyugat-Magyarországon és Budapesten, majd Bécsben, Stájerországban és Burgenland déli részén. Végleges hazatérése után mozgási köre nagyon leszűkült. Szigetről alig mozdult ki. Időnként ellátogatott a felsőőri hetivásárra, egy-egy órára átment Nagyszentmihályra (Großpetersdorf). Egyébként csak a szomszédos kis községek öregebb lakóival váltott szót. Így a jabingi (Jobbágyi) evangélikusokkal, az eisenzickeni (Német-

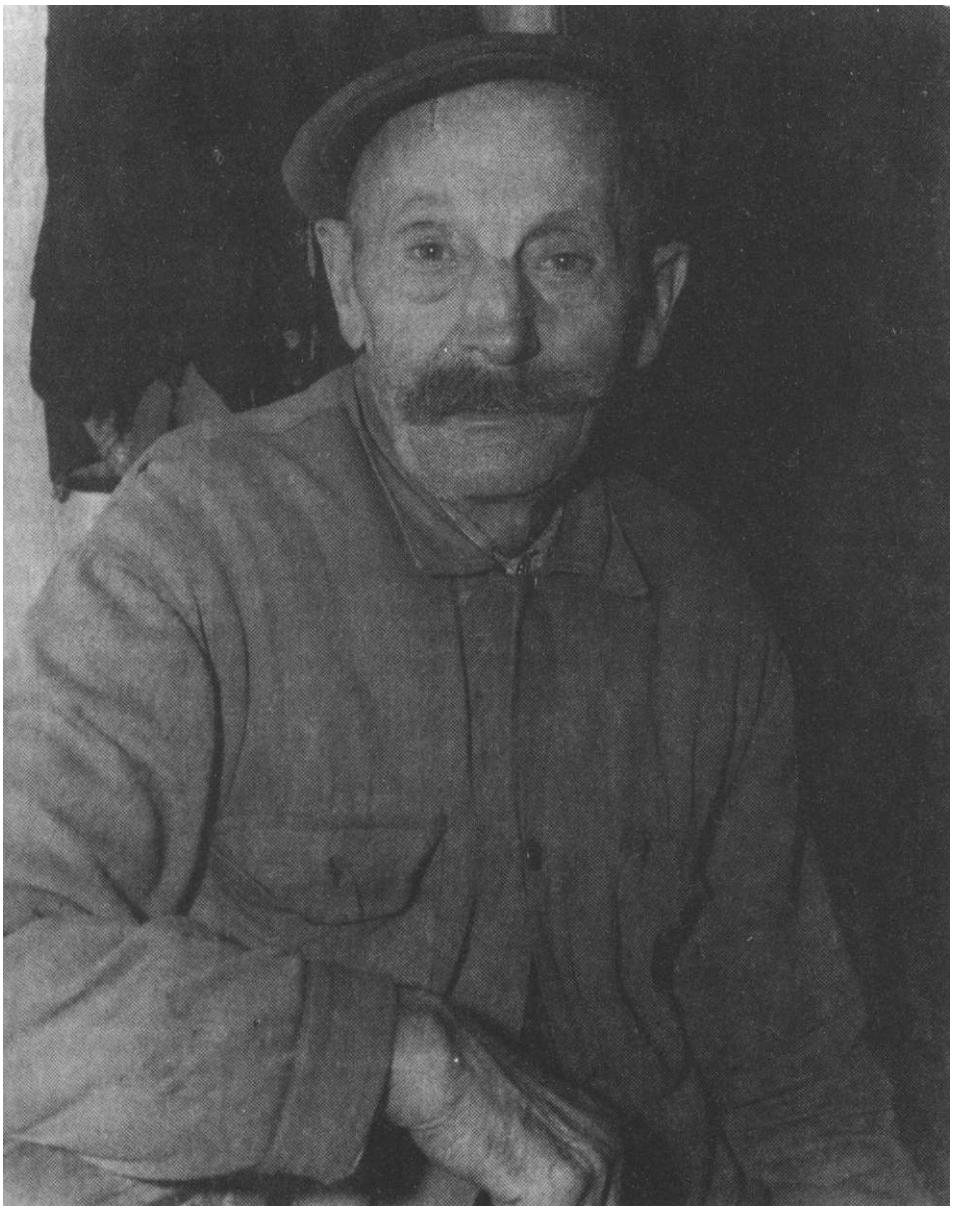

14. kép. Pathy Sámuel Őrisziget (Siget i. d. Wart). 1962

ciklény) németekkel és a spitzzickeni (Oláhciklény) horvátokkal. A felsőőri és alsóőri magyarokkal semmiféle személyi kapcsolata sem volt.

Őriszigeten belül is csak az öregebbekkel jött össze, azonban mindig csak egy-egy személlyel. Az ilyen találkozások során sohasem került mesemondásra sor. Ez itt nem volt általános szokás. Csak otthon, unokáinak mesélt úgy, hogy a múltra vonatkozó elbeszéléseibe néha-néha egy mesét szőtt. Ilyen alkalommal vettem fel tőle tizennyolc elbeszélését, amelyből egy, a már említett, a falu történetére vonatkozó „hamis eskü", négy a szomszédos falvakkal kapcsolatos falucsúfoló. A többiek olyan mesék, amelyeket gyerekek számára átalakított formában mondott el. Amikor fiatal korának meséi után érdeklődtem, igyekezett abból is néhányat feleleveníteni, de azokat csak akadozva, gyakran befejezés nélkül, félbeszakítva mondta el. Ilyenkor arra hivatkozott, hogy jó lenne „a könyvbe utánanézni". Amikor a könyv után érdeklődtem, sült ki, hogy az nem létezett.

Történeteit egyszerűen, folyamatosan, minden külön hangsúlyozás nélkül mondta el. Nem vallotta magát mesemondónak. Meglepetés volt számomra, hogy ő egyetlen hiedelemtörténetet sem említett. Beszélgetéseink során ez irányú kérdésemre azt a választ adta, hogy az ilyesmiről csak azok beszélnek, akik nem forgolódtak olyan sokat a nagyvilágban. Ő nem is hisz benne, és ez talán azért is így van, mert ő ritkán volt itthon és nem élt bent a falu mindennapjaiban. Kis gazdaságát sem ő, hanem felesége vezette, és ha a tehenet valaki megrontotta, az az ő dolga volt, meg az aztán „az úgyis butaság".

Pathy Sámuel meseanyagát nem a falu hagyományos kultúrájából gyűjtötte össze, hanem a munkásszállásokon. A község belső életformája nem engedte meg, hogy meséi itt hagyományossá váljanak. Őriszigeten a mesemondás szemben állt a közösség belső, íratlan törvényeivel. Unokái kiskorukban ugyan meghallgatták, de később nem emlékeztek már rájuk. Amikor néhány év múlva Samu bácsival ismét találkoztam, kérdeztem, mesél-e még. Válasza igen rövid, volt: „Kinek?" Ekkor mondta el, hogy amint unokái nagyobbak lettek (8–10 évesek), elszakadtak tőle. Este csak azt mondták: „Hallgasson, a TV-t nézze. Így hát én is néztem." Téves lenne azonban arra gondolni, hogy a TV szorította ki a mesét. Inkább azt mondhatnánk, unokái, de a falu sem volt hajlandó rászokni arra, ami az itteni kultúrában idegen volt.

Ha a mesemondók vizsgálatát nemcsak meseanyagukra korlátoznánk, hanem arra is, ki és mikor jutott szóhoz, Pathy Sámuelt a munkás mesemondók közé kellene beosztanunk. Anyagát ugyan Őriszigeten vettem fel, tévedés lenne azonban azt mondani, hogy ezek őriszigetiek.

KÁLMÁN MÁRIA

Kálmán Mária abba a faluba született bele, amelyik nemcsak nevében, hanem fekvése szerint is sziget volt. Őrisziget ugyan a pinkavölgyi magyar parasztnemesi falvakhoz tartozik, de a közvetlen szomszédos községek közül egy horvát (Oláhciklény, Spitzzicken), a másik német (Németciklény, Eisenzicken), a keleti oldalon (Nagyszentmihály, Großpetersdorf) szintén német nyelvű. A szomszédos Jobbágyi (Jabing) ma már szintén teljesen német nyelvűvé vált. Ez a község eredetileg két településből állt, Németjobbágyiból és Nemesjobbágyiból. Az első az Erdődy birtokokhoz tartozott és lakói német nyelvűek voltak. Nemesjobbágyi lakói magyar anyanyelvű parasztnemesek voltak, evangélikusok, akik a századforduló idején, ma még megmagyarázhatatlan okokból kifolyólag, két évtizeden belül elnémetesedtek, azaz magyar nyelvüket németre cserélték.

A szomszédságot figyelembe véve Őrisziget nyelvsziget volt. Hasonló a falu helyzete vallási téren is. A szomszédos községek vallása, a hajdani Nemesjobbágyi lakóit kivéve, római katolikus. Az evangélikus lelkészség Őriszigeten volt. Ide tartozott Nemesjobbágyi és Kiskarasztos (Kleinbachselten), ahol német anyanyelvű, Stájerországból átmenekült parasztnemesek éltek.

A felsőőri evangélikus egyházközség tagjai németek voltak, a pinkavölgyi magyar evangélikus egyházközség székhelye és így az evangélikusok egyik legfontosabb központja Őrisziget volt. Ebből fakadóan a szigeti lelkész havonta egyszer német nyelven prédikált, amely azt eredményezte, hogy a falu lakói már a 19. században is jobban ismerték a német nyelvet, mint az alsóőriek. A szigetiek izolált helyzetük révén öntudatos magyarok és ugyanilyen evangélikusok maradtak. Amikor azonban a második világháború után a mintegy kétszáz lélekszámú községben leányhiány volt, akkor erősebb lett a vallás jelentősége, mint az anyanyelvé. A feleséget kereső legények nem a magyar nyelvű, de katolikus Alsóőrről, hanem a környék német nyelvű evangélikus falvaiból hoztak feleséget, ami a község kétnyelvűségéhez vezetett.

Innen származott Kálmán Mária. Családja azonban nem volt evangélikus, hanem katolikus. Rajtuk kívül csak még egy katolikus família élt itt. Mind a két család bizonyos mértékig a faluközösségen kívül állt. Közülük senki sem tudott a faluból házastársat találni, mert nem adták fel vallásukat. Ez azt eredményezte, hogy csak a kis birtokot átvevő fiú maradt otthon, a többi gyerek mindig elvándorolt. Így a katolikusoknak nem alakulhatott ki az a helybeli rokonsági kapcsolatuk, amelyik a közösséghez való tartozás egyik alapját jelenthette volna. Esetünkben az anya nem a faluból származott, hanem beházasodott. Már ezért sem tudott az asszonyközösségbe bejutni és ebből fakadóan gyerekei is egyedül maradtak. Ugyan a helyi, akkor még egyházi iskolába jártak, mivel azonban a közös vallásoktatáson és az istentiszteleten nem vettek részt, nem alakultak ki fiatalkori barátságok. Ez a vallásból fakadó elszigeteltség szabta meg Kálmán Mária életének alakulását. A falutársadalom peremén megragadt ugyan, de mégis központi

személyiséggé vált. Általános ismeretei, személyes hiedelemvilága és az asszonyok életében elért jelentősége az alsóőri Csulak Rozához hasonló helyet biztosított számára.

Szülei sem éltek bent a faluközösségben és gyerekeinek is hasonló lett a sorsa, mert csak a szülői házban, nem a szülőfaluban lehettek otthon. A népiskola befejezése után hosszabb időre rendszeresen elhagyták Szigetet, hogy végül is a tájon kívül találjanak végleges hazát.

Ez jellemzi Kálmán Mária életútját is, aki saját adatai szerint 1886-ban született. Apja csak telenként volt otthon. Az apró földeket az anya gyermekeivel együtt művelte meg. Ez Mária részére is azt jelentette, hogy „amióta csak tudom magamat, dolgoztam". Már hatéves korában nemcsak otthon, hanem kint a földön is csinálta azt, ami erejéből tellett, néha még többet is. Amikor a negyedik elemit befejezte szolgálatba ment. Nagyszentmihályon egy orvoscsaládnál kezdte el, majd Felsőlövőn (Oberschützen) folytatta, és amikor már eleget tanult, Bécsben lett szobalány. A „tanulás" szót ő valóban annak is tekintette. Szerinte szükséges volt, hogy beletanuljon a polgári háztartás szokásaiba, ha később valamit el akart érni. Szigetre csak házasságkötése révén került vissza, hogy azt később ismét elhagyhassa. Fiatalkori távolléte alatt kinőtt a törpeparaszti életformából. Amíg a faluban élt, elvégezte ugyan az örökségével ráragadt paraszti munkát, de ez nem lett élettartalma, hanem csak szükséges kötelesség maradt.

Leánykorában majdnem mindig orvoscsaládoknál dolgozott, ahol a pácienssekkel sokat beszélgetett. Azon kevesek közé tartozott, akik a falu nőtagjai közül jól megtanultak németül, így aztán rászokott a német nyelvű irodalomra is. Nyelvtudását arra is felhasználta, hogy munkaadója orvosi szakkönyveibe belenézegessen. Elsősorban a szülészettel kapcsolatos munkák érdekelték. Titkos álma volt, hogy kiképzett szülésznő lehessen. Ezt ugyan nem érte el, de Szigeten és szomszédos kis falvakban mégis annak tekintették.

Kálmán Mária nem volt mesemondó, hanem egy olyan kiváló elbeszélő, aki mondanivalóját mindig meggyőző, szuggesztív kifejezésmóddal adta elő. 23 elbeszélését (204–226.) közlöm ebben a kötetben, amelyek kivétel nélkül mind a hiedelemanyaggal függenek össze. Ezek a szöveggyűjteményben az elbeszélés sorrendjében következnek, s lényegében visszaadják élete történetét, személyes beállítottságát. Ha ezeket életkora élményei szerinti sorrendben tekintjük, meglepő eredményekhez jutunk. Az első csoport abba az időbe ad betekintést, amikor anyja házából kikerülve a környékbeli értelmiségi családoknál szolgált. A mindent megfigyelő, minden szokatlanra reagáló gyerek ijedelmei, a vélt rémekkel való találkozásai. Ezekben keveredik faluja hiedelemanyaga a számára új életformával. A második nagy csoportot azok az elbeszélések képviselik, amelyek nagyvárosi életével függenek össze. Ezekből megláthatjuk, hogy annak is sajátos hiedelemvilága van, amelyet azonban mi még nem ismerünk eléggé. Harmadik csoportba azokat az eseményeket sorolhatjuk be, amelyek Szigetre való visszatérése után itteni tevékenységére világítanak rá. Ezek fiatalasszony korára vonatkoznak, amikor ő amolyan paraszti bábaasszonyként működött és az asszonyok ilyenként el is ismerték. (Életének erre az idejére még külön visszatérek.) Utolsóként említem meg a kisgyerekkorával kapcsolatos eseményeket, amelyek aktív

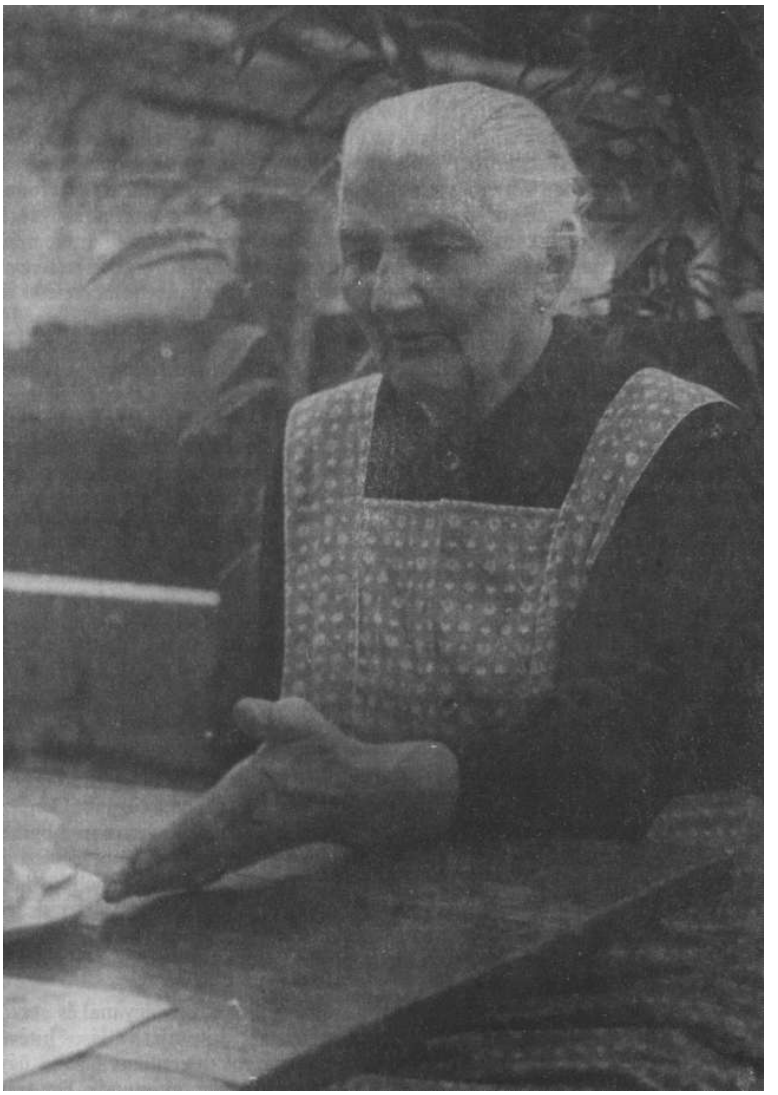

15. kép. Kálmán Mária Őrisziget (Siget i d. Wart). 1963

élete folyamán nem éltek benne tudatosan, de idős korában, amikor egyre jobban múltjába tekintett vissza, unokáinak mesélt el.

Ezt a „múltba visszatekintést" nemcsak nála, hanem másoknál is feltűnően gyakran találtam meg. Az aktív életben bentállók gyerekkorukról alig mondtak valamit, illetve erről vagy hallgattak, avagy csak annyiban válaszolták meg, hogy „ahogy akkoriban szokás volt". A nagyszülőknél, elsősorban a nagyanya–unoka kapcsolat során, a gyerekkorra való emlékezések képezték az elbeszélésanyag többségét. Amennyiben mi elbeszéléskutatás alatt nemcsak az eddigi hagyományos anyag vizsgálatát értjük, hanem a közösségen belül elbeszéltet is, szükséges lenne a jövőben ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkozni. A korábbi értelemben vett mese- és hiedelemmonda-anyag az életforma-változás következtében egyre jobban visszaszorul, sok vidéken ki is hal, megmarad azonban az elbeszélés-kultúra és az elbeszélő személyiség.

Kálmán Mária elbeszélésanyagának többsége emlékezés. Emlékezés arra is, amikor ő Szigeten élve bábáskodott. Mint már említettem, az evangélikus faluban csak két katolikus család élt és ezek nem tartoztak teljesen a közösséghez. Ez elbeszélő asszonyukra is vonatkozott. Csulak Roza bemutatásánál láthattuk, hogy ő is a „közösség peremén" élt, anyja foglalkozása következtében sohasem nőtt bele az alsóőri életformába, de mint külső megfigyelő ismerte annak minden megnyilatkozását, főleg azokat a jelenségeket, amelyek az asszonyi élettel voltak kapcsolatosak. Megállapítottuk, hogy nem a falu alakította az ő kultúráját, hanem ő a faluét. Hasonlót figyelhettem meg Szigeten is. Belső okok miatt mindketten kinőttek a paraszti életformából, annak hordozóival azonban kapcsolatban maradtak, hiedelemvilágát erősen befolyásolták.

A szigetiek egyöntetű véleménye szerint, ők a babonákban nem hittek, az a „katolikusok dolga". Kutatási eredményeim nem ezt bizonyítják. Az evangélikusoknál ismeretlen „az egyházhoz menés", a beavatás. Nem ismeretlen azonban a megnyomás, a kicserélt gyerekkel kapcsolatos hiedelem. Ettől minden szülőasszony félt. Ennek megakadályozására Kálmánné nemcsak a „zsidókeresztet" rajzolta fel az ajtóra, hanem a szülőágyba a kés mellé a rózsafüzért is befektette. Keresztelőig így volt az evangélikusoknál is. A nyírfának és az abból készített seprűnek itt is védő erőt tulajdonítottak, de még jobban használt, ha az ágakból keresztet csináltak. A katolikus falvakban ezt a nyírfakeresztet virágvasárnap a barkaszenteléskor szintén megszenteltették úgy, hogy a csokorba belekötötték. Ezt az istállóajtóra szegezték, hogy a tehenet megrontó erőt elvegyék. Evangélikus nem ment katolikus templomba és a virágvasárnapi körmeneten sem vett részt, de féltette tehenét és hitte, hogy ez a kereszt használ. Ők is megcsinálták a keresztet és megkérték a katolikusokat, hogy azt szenteltessék meg, amit legtöbbször Kálmán Mária tette számukra lehetővé.

A vajúdás ideje alatt, néha órák hosszat, ült a szülőasszony ágyánál és őt szóval tartotta. Ilyenkor azt a hiedelemanyagot mesélte el, ami saját vallásos hitével volt kapcsolatos. Ez átment az evangélikus asszonyok hiedelemvilágába úgy, hogy azok ezeket a jelenségeket nem a valláshoz tartozónak tekintették. Ezt azért tartottam szükségesnek itt megemlíteni, mert az asszonyok hiedelemvilága, az anyák közösségén belül, kimutathatóan különbözött a férfiakétól. Egyezések csak a gazdasági élettel kapcsolatos hiedelmeknél tapasztalhatók.

Kálmán Mária kétnyelvűvé vált. Német nyelve független volt a táj dialektusától. Ennek oka, hogy ő nem a paraszti közösségeken belül, hanem értelmiségi családoknál és nagyrészt Bécsben tanulta meg a nyelvet. Magyar nyelve sem egyezett meg teljesen a szigetiekével, nem az azok nyelvtani törvényeit követte. Érezni lehetett, hogy igen sokat olvasott. Világos, tiszta beszéddel adta elő történeteit, a hiedelemmondák egyik legjobb elbeszélője volt. Idősebb korában véglegesen Bécsbe települt át, ahol lányánál élt, aki a középiskolát elvégezve házasságkötése révén a magasabb polgári rétegbe lépett be. A bécsi családnál, a férj anyanyelve miatt is, németül beszéltek. Kálmánné is ilyen nyelven adta ott tovább elbeszélésanyagát.

Nyaranként rendszeresen visszatért szigeti házába, ahol azonban visszavonultan élt. Örökölt, kisparaszti házában nem a falu törvényei, hanem az ő személyes rendje szabták meg mindennapjait. Szigeten nem is voltak hallgatói. Halála után az idős asszonyok még bábaasszonyi képességeit emlegetik, a fiatalok számára már éltében megszűnt élni.

[Vákát oldal]

A FALUTÁRSADALOM IDEGENEI

Egy, a történelem során kialakult többnyelvű tájon belül nem lehet, illetve nem szabad egy csoportot úgy kiszakítva megvizsgálni, hogy a többiek életformáját, kultúráját figyelmen kívül hagyjuk. Különböző faktorok hatásaként az anyagi és a szellemi kultúra területén feltűnő azonosságok állapíthatók meg, amelyeket azonban csak akkor tudunk felfedezni, ha hosszabb időt töltünk el a kutatási területen, és nem egyes jelenségeket, hanem azok összességét igyekszünk megismerni. Rövid ideig tartó, egy-két hetes, egy témára irányított terepkutatás során nem tudjuk megválaszolni azt a „miértet", amellyel a közösség a jelenség kultúrökológiai helyét megszabja. Még kevésbé tudjuk azokat az íratlan törvényeket felfedezni, amelyek a belső, hagyományos életforma minden egyes megnyilatkozását szabályozzák. Számunkra nem jelentéktelen annak megállapítása, hogy egy jelenség a falu minden lakójának életében hat, avagy csak egyes személyekre vonatkozik.

Egységes faluközösség sohasem létezett és ma sem található. A zártnak tűnő falvak társadalmi viszonyait és annak a közösség kultúrájára gyakorolt hatását ritkán vizsgáljuk meg behatóan. Így pl. ha egy faluban két személytől a hagyományos halászat eszközanyagát és azok használatát rögzítjük, még mindig nyitva marad a kérdés, hogy ebben az esetben a közösség, vagy csak két – azon belül élő – személy ismerete áll előttünk. Mesemondó falu sem létezett, viszont majdnem mindegyikben volt néhány mesemondó. Ha csak mesét keresünk, eredményhez jutunk, de nem tudjuk megválaszolni, hogy a rögzített elbeszélés az egységes falu kultúrájához tartoznak-e, avagy azon belül csak egyes kisebb csoportokhoz. Minden egyes hagyományos közösségnek megvan a belső rétegeződése, ami nemcsak szociológiai téren hat, hanem a kultúra különböző formában megnyilvánuló intenzitását is irányítja.

A falu nemcsak szerek szerint oszlik meg, hanem az egyes családok vagyoni helyzete, különböző okokból fakadó társadalmi rangja, rokonsági kapcsolatok stb. a bentélők számára tisztán elhatárolt korlátokat szabnak meg. A számunkra gyakran ismeretlen „íratlan törvények" minden egyes személy helyét előírják. Ezek vonatkoznak az úgynevezett régi családokra, de még fokozottabban, azokra, akik valamilyen okból kifolyólag kívülről települtek be. Ők akár tudatosan távol tartják magukat ettől az életformától, akár megkísérlik a bekapcsolódást, minden esetben súlyos konfliktusokkal kell megbirkózniok. Erről saját példámon keresztül szereztem tapasztalatokat, s így vizsgálataimat erre a kérdésre is kiterjesztettem.

Amikor Európa különböző országaiban eltöltött tanulmányi éveim után Ausztrián belül hagyományos kultúrával rendelkező magyar közösségre vágyva Burgenlandban megkezdtem kutatásaimat, azt hittem, hogy a közös nyelven keresztül oda is fogok majd tartozni. Hamarosan világossá vált azonban számomra, hogy ez nem lehetséges, itt én mindig csak a „magyar ember" maradok, azaz

olyan, aki Magyarországról került ide, és nem alsóőri. Ugyanezt tapasztaltam a többi magyar településen is. Ez a megkülönböztetés azonban nemcsak engem érintett, hanem azokat is, akik burgenlandi magyarként a szomszédos községből települtek át. Az az asszony, aki mintegy húsz évvel ezelőtt Őriszigetről jött ide férjhez, mindig csak a „szigeti asszony" maradt annak ellenére, hogy ő „asszimilálódni" akart. Annak idején ezt nehezen értettem meg, az azóta Ausztriában gyűjtött tapasztalataim számomra olyan pozitív megállapításhoz vezettek, hogy az ilyen vonatkozású asszimilálódás egyoldalú szándék alapján nem lehetséges.

Ezt a kérdést még nem vizsgáltuk meg elégségesen. Annak ellenére, hogy sokoldalú tapasztalataim alapján sok részletet meg tudnék válaszolni, ezt későbbi munkámban szándékozom megtenni. Ebben a fejezetben csak az olyan esetekre, illetve személyekre térek ki, akik a magyar települések elbeszélőkultúrájában is megmutatkoznak. Itt csak azt említem meg, hogy az elbeszélésanyagban a közösségen kívül állók milyen formában jutnak szóhoz, illetve kívülállásuk milyen belső okoktól függ.

A tanácsülési jegyzőkönyvek bizonysága szerint, az idegenből betelepültekkel szemben már a múlt században is megvolt az előítélet bizonyos formája. A pap, a tanító, az idegenből letelepült kis boltos ugyan azok közé tartoztak, akikre a falunak szüksége volt, ez azonban nem jelentett befogadást akkor sem, ha tekintélyre tettek szert. Az említett jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a pap szavát a faluközösség ügyes-bajos kérdéseinek megtárgyalásánál ugyan meghallgatta, a döntésnél azonban véleményét mellőzte. Vallási ügyekben, ha néha morgolódva is, követték előírásait, de a falu és a közte levő távolságot betartották. A templomban és a plébánián belül ő volt otthon, a faluban azonban annak lakói. Ezt felekezeti különbség nélkül megtaláltam, amely azonban a katolikus papra jobban érvényes volt, mint a protestáns lelkészre. Ennek a különbségnek is megvannak az okai.

A protestáns lelkészt a gyülekezet választja, odakerülése a kurátorok döntésétől függ. A választásnál nemcsak az ő lelkészi képességeit, hanem felesége személyiségét is tekintetbe veszik. A belső rend a családok (szülők, gyerekeik, rokonság) egymáshoz kapcsolódására épült fel. Ma, a megváltozott életformában is, érvényben maradt az az íratlan törvény, amely szerint a közösség ügyeibe, csak házas férfiak szólhatnak bele. De ehhez falubelinek is kellett lennie. A lelkész ugyan házas volt, de nem falubeli, gyakran csak néhány évig maradt egy eklézsián. A protestáns vallások előírásai révén őt ugyan nem tekintették „míthikus" alaknak, de mégis olyan hivatalos személy maradt, aki bárkit kiprédikálhatott. Mindennapi élete, személyes kultúrája, társadalmi kapcsolatai eltértek a falu lakóitól. Ha az egyes családi békítési akcióitól eltekintünk, megállapíthatjuk, hogy erősebb közeledési kísérleteit rendszeresen visszautasították. A lelkésztől függött, hogy ő ezt időben észrevette-e, avagy konfliktus alakult ki. Egy út volt számára csak nyitva és ez feleségétől, a nagytiszteletű asszonytól függött, illetve attól, hogy ő hogyan találta meg az utat a falu asszonyaihoz. Betegápolás, a gyerekekkel kapcsolatos beszélgetések során őt az asszonyközösség egy határig befogadta. Ő is feleség és anya volt. Ezeken a közös gondokon kívül azonban ő sem szólhatott másba bele. A protestáns lelkész jobban függött a falutól, mint az tőle. Ha nem tudott beilleszkedni, az egyházközségi tanács ki is rakhatta. Életformáját tu-

domásul vették, elismerték, természetesnek tartották. Tekintve, hogy ő a vallási „hitvilághoz" és nem a közösség „hiedelemvilágához" tartozott, személye nem került bele a hiedelemmel kapcsolatos mondákba. Elbeszélésanyagban is ritkán fordul elő. Leginkább csak akkor, ha a katolikus pappal konfliktusba kerül. Erre vonatkozólag csak a muravidéki falvakban, illetve a nem magyar nyelvű, vegyes vallású burgenlandi településekben találtam történeteket. Az ilyen konfliktus tisztázása során általában annak a felekezetnek a papja kerül ki pozitív személyként, amelyik számbelileg vagy aktivitása szerint erősebb.

Az egyházi előírások alapján senki sem kerülhetett katolikus papként szülőfalujába. A püspök döntött arról, melyik plébániára kell mennie. A község lakóinak kevés lehetősége volt a felsőbb határozat megváltoztatására, az oda helyezett katolikus papot meg kellett tartaniok. Az egyedülálló plébánosok kénytelenek beilleszkedni híveik életformájába, akkor is, ha ők annak tartalmát legtöbbször éppen úgy nem értik meg, mint a lakosság az övékét. A teológiai képzés igen kevés segítséget nyújt ahhoz, hogy az utat a vallás tételei és a falubeliek hiedelemvilága között megtalálják. Ez a hiedelemvilág gyakran erősebb, mint a vallás, illetve az egyházi cselekmények, sőt bizonyos mértékig maga a plébános is a hiedelem eszközévé válik. Akkor is, ha tekintélyre tesz szert, a plébánia és a falu között a mindennapokban nem tudja a hiedelembeli kettősséget teljesen kitölteni. A katolikus paraszti közösségek tagjaitól mindig hallható vélemény, hogy: „Az nem ember, az pap." Ez elsősorban arra utal, hogy a katolikus papot bizonyos mértékig „mithikus személynek" tekintik, személyes életét nem értik meg, cselekményeire szükség van, de azokat amolyan varázslásnak veszik. Tudomásul veszik, hogy nőtlen, annak kell maradnia, de ugyanakkor a nőtlenséget nem tartják természetesnek. Újra és újra elhangzott a megjegyzés, hogy aki nem nős, nincsen családja, az nem tudja a mindennapi gondokat megérteni, és ha okos ember is, nem adhat praktikus tanácsokat.

Ismételten meg kellett állapítanom, hogy a falu vallási életében a „hitbeli materializmus" egy formájával találkozunk, amely lényegében gyakran nem más, mint egy csereüzlet, a hit konzumálása. Csereüzlet annyiban, hogy földi javakat vagy egészséget kérnek, azért imát vagy szintén földi javakat ajánlanak fel. A hit konzumálása annyiban, hogy a hitre, a vallásra felépített egyházi cselekményeket, attól elszakítva használják fel. A „hókuszpókusznak" igen komoly jelentősége van az itteni néphitben is. S éppen ez a tájunkon belül is állandóan visszatérő kifejezés ad választ arra, miért tulajdonítanak a papnak különös erőt. „Neki hatalma van!" Ezalatt azt értik, hogy bűnöket bocsáthat meg, de a feloldozást Isten nevében meg is tagadhatja. A meg- és beszentelésben olyan mágikus erőt vélnek felfedezni, amit gyakran a ráolvasással azonosítanak. A tisztító célzatú megfüstölés és a szenteltvízzel való meghintés a templomból kikerülve a gazdasági életben a boszorkány elhárítására, betegségek gyógyítására szolgál. Már maga a keresztség szentségének kiszolgáltatása is átmegy a földhöz kötött hiedelemvilágba. Amíg a csecsemő kereszteletlen, a gonosz ismeretlen erejének hatalma van rajta, az megronthatja, kicserélheti, az anyának és ezen keresztül a gyereknek árthat.

A papot szokásszerűen tisztelik, félnek tőle, de nem értik meg és, éppen emiatt, háta mögött kiviccelik. A trufák humora mögött hitbeli, avagy a pap nőt-

lenségével kapcsolatos vonatkozások tárulnak fel. A pap és gazdaasszonya a trufák mindig visszatérő drasztikus témája. Pünkösd ünnepe, amelyet a hívek máig sem tudnak teljesen megérteni, szintén a drasztikus trufákba megy át. Ezeknek száma a burgenlandi magyarok között nagy, de valószínűleg nemcsak itt, hanem Európa katolikus tájain is mindenütt. Erre szolgál bizonyítékul az Aarne-Thompson mesekatalógus, amely kimutatja, hogy ezek a trufák nemcsak egy közösséghez tartoznak. Meglehetősen nagy azoknak a legendaszerű elbeszéléseknek a száma, amelyek a hanyag, vagy a kötelességét nem teljesítő pap személyével függenek össze. Így pl. a hanyag pap büntetése (123. sz.), az ördög és a pap a pokolban (124. sz.), avagy Nyugat-Magyarország és Burgenland egyik erjedtebb legenda-meséje, az ördögnek eladott gyermek. (176. sz.) Ezekben a pap mellett gyakori az ördög. Az ördögöt játsszák ki, de még többször ő hajtja végre az isteni büntetést, azaz ő a pokol ura.

A pappal kapcsolatos trufák szereplői közé tartozik a tanító és a cigány. Mindkettőjüket szintén a közösségen kívül állóknak tekintik. Az egyházi népiskolák bevezetése előtt a hajdani Nyugat-Magyarországon is a falu választotta tanítóját, aki így annak alkalmazottjává vált. A tanítói állásnak nem volt tekintélye, amit viszont a tanító, mint ember ki tudott magának verekedni. Ehhez azonban iskolai tevékenysége nem volt elég. Ő is idegenből került ide, a falu hozta és az is dobhatta ki állásából úgy, hogy néha még az iskolaév végét sem várták meg. Amikor később, az egyházi iskolaszervezet kiépítése után, a tanítót az egyházközségi tanács választotta, személyes helyzete nem változott lényegesen. A községi bíró helyett a plébános lett közvetlen főnöke, a közösség szemléletében azonban korábbi elődjeivel maradt azonos. Nem volt ugyan egyházi személy, de a néphit szerint „tudott valamit”, azaz túlvilági erőkkel paktált. Ezt el is várták tőle.

Az idegenekhez tartozott, mindenkit ismert, a faluból őt is mindenki, de nem a mezőgazdasági életforma törvényeitől függött mindennapja. A parasztok hitvilága sem volt az övé. Olvasó ember lévén könyvei voltak, melyek tartalmát a falubeliek nem mindig értették. Egész Európában elterjedt a „vándorló diákkal” (fahrender Student) kapcsolatos hiedelemmonda. Ez nálunk, mint a magyar nyelvterületen belül majdnem mindenütt, a „garabonciás diákkal” függ össze. A diák gyalogosan hazafelé igyekezvén a parasztoktól tejet és kenyeret kért és legtöbbször a tanítónál szállt meg, avval folytatott hosszabb beszélgetést. A garabonciásdiáknak különös képességet tulajdonítottak. Vihart, jégverést tud küldeni, de elhárítani is. A vele kapcsolatos hiedelemtörténetek száma feltűnően nagy. Ez a hiedelem bizonyos mértékig még ma is él, még ha a jelen elbeszéléseiben nem is fordul elő. (Minden idegenből jött tanult ember, így a kutató is a pappal és tanítóval lép először kapcsolatba, olyan dolgokról beszélgetnek, amelyet a falubeliek nem értenek meg, tanulmányuk, kutatásuk során olyan jelenségeket ismernek, és olyan kérdéseket tesznek fel, amelyek a kikérdezettekben viszolygást váltanak ki. Jómagam is többször kerültem emiatt konfliktus-szituációba.

A tanító megszabott feladatához tartozott az iskolai oktatás mellett a kántorkodás is. A mise alatt latinul válaszolt a pap szavaira, részese volt a hókuszpókusznak. Tájunkon belül jég ellen is neki kellett harangoznia. A jégverést vagy a garabonciás küldte, vagy a sárkány (nálunk néha sárkánydiáknak nevezik) hozta

vagy vezette a határ fölé. A felhőkben levő gonosz nem szerette a megszentelt fém hangját és menekült előle úgy, hogy felhőit is magával vitte. Bármilyen jól is értette a tanító iskolabeli mesterségét, ha harangozása a jég ellen nem használt, nem volt a faluban maradása. Az első világháború előtt egy tanító háromszor eredménytelenül harangozott és el kellett hagynia a községet.

A trufák állandó alakja, akit vagy a pappal együtt emlegetnek, mint annak alattvalóját, avagy a cigánnyal közösen cselekszik és a papot lopják meg.

A hajdani Vas megye nyugati részének, azaz a mai Burgenland déli táján belül igen nagy volt a cigányok száma, akiknek ugyan bejelentett lakásuk volt, azonban mint vándor köszörűsök, drótosok, alkalmi munkások, dögeltakarítók állandóan úton voltak. Általában csak a telet töltötték otthon. Feleségük saját vagy kölcsönzött csecsemővel koldulni járt, jövendőmondás, gyógyítási tanácsok adása során igyekezett valamit szerezni. Aránylag sok cigányt csíptek el kisebb lopásoknál. Telepeik nem a faluban bent, hanem annak peremén álltak, amit a község jelölt ki számukra. A két háború között a cigánykérdés megoldásával a hatóságok is foglalkoztak. Egy 1933-ból származó adat szerint 7200 cigány élt itt. A bírók és polgármesterek azt követelték, hogy a cigányokat kényszermunkával büntessék és a felsőbb hatóságok keressenek egy végleges megoldást, azok szociális gondozását vegye át az állam. A náci rendszer a legbrutálisabb megoldást választotta és a cigányok többségét koncentrációs táborokba vitték. Így pl. Alsóőrről 186 cigány került erre a sorsra és csak negyvenöten élték túl, Felsőőrről 332 személyt deportáltak. A visszajöttek számát nem tudtam megállapítani. Pulyáról nem került egy sem oda. A helyi nagybirtokos, báró Rohonczy időben megtudta, hogy mi várható, és az utolsó éjszakák egyikén mindet átvitte Magyarországra. Már korábban is támogatta, rendszeresen foglalkoztatta őket birtokán és elősegítette egy vonószenekar alapítását. Akik a háborút túlélték, igyekeztek korábbi szülőfalujukba visszatérni, ahol nem a legnagyobb örömmel fogadták őket. De Pulyán Rohonczy hatására mégis eltűrték, hogy betelepüljenek a faluba. Alsóőrön megmaradt korábbi telepük, Felsőőrön azonban kálváriájuk máig is tart.

Hosszan tartana a cigány és parasztfalu közötti kapcsolatok leírása. Lenne elég mondanivaló. Itt, most csak annyit, hogy a cigány származásában, életformájában, nyelvében és mágikusnak hitt cselekedetei révén is csak megtűrt, lenézett, kiközösített embernek számított. Rendszeres munkára nem szokván rá, igyekezett legális, de néha illegális úton életét biztosítani. Mint minden elnyomott, ő is kitért az egyenes válaszadás elől és így a furfangosság hírébe keveredett. Gyakran ostobának mutatta magát. Sokszor így szerepel a trufákban is, amelyekben igen gyakran tűnik fel. A majorokban ritkábban, a falvakban gyakorian. Néha a pappal működnek együtt, máskor a tanítóval. Ha csak a trufák szövegeit tekintjük, azt találjuk meg, ami az Aarne-Thompson mesekatalógus szerint általános.

Tekintve, hogy én az átélt kultúráról adok hírt, nem állhatok meg a szövegnél. A szöveg, és annak elmondása során kifejezett személyes érzések akkor, ha a kutató a helyi szociális helyzetet is ismeri, fontos kérdéseket válaszolhatnak meg. Csulak Roza, Gaal József és Ribarics János mondták el a legtöbb, cigánnyal kapcsolatos történetet; a majorokban is hallottam eleget. Igen ám, de ők mind falu-

közösségük peremén éltek. Ugyanaz a trufa az ő szájukból, az ő hangsúlyozásuk szerint nem hangzott cigányellenesen. A paraszti lakosság tagjai mindig azt igyekeztek kihangsúlyozni, hogy a cigány nem ember. Hallgatóik is ezen a véleményen voltak. Tájunkon belül a cigányok a hiedelemmondákban ritkán, inkább a trufákban fordultak elő.

A táj elbeszélésének szintén jellegzetes alakja a zsidó, aki különböző beállításban az elbeszélésanyagban sűrűn szerepel. Hogy ez avval függ-e össze, hogy az első világháború előtti osztrák–magyar határ mellékén, nem a falvakon belül, hanem a korábbi feudális főúr birtokán, a mai Burgenland északi részén hét ilyen telep volt, a déli részen, a mai Délnyugat-Magyarország területével együtt, további öt vagy talán avval függ össze, hogy időről időre mindig antiszemita agitáció hatott,– nehéz lenne megválaszolni. Az a tény, hogy itt is előfordulnak olyan zsidókkal kapcsolatos trufák, amelyek egész Európában elterjedtek, arra ad választ, hogy e vallás tagjait is idegeneknek, a hagyományos paraszti közösségben idegennek tekintették. Életformájukat nem ismerték, nem is érthették meg, és ezt az idegenkedést trufák formájában fejezték ki, amelyek néha a drasztikusság határát is túllépték. Kétségtelen az is, hogy a múlt század végi magyarországi antiszemita uszítás is hatott. Erre bizonyságul szolgál az a Rudolf trónörökös személyéhez kapcsolódó mondakör, amelynek elbeszélései mind a három nyelvcsoportnál általánosak. Ezeket a szöveggyűjteményben összefoglalóan ismertetem.

Hermann Antal írt erről a mondaanyagról az Ethnographia 1916. évfolyamában. „Rudolf királyfi a mondában” címmel foglalta össze az ezzel kapcsolatos mondákat, mesemondákat és újságcikkeket. Anyagát az Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi részéből gyűjtötte össze. Összefoglaló eredményei arra vonatkoznak, hogy Rudolf nem halt meg, hanem apja elől elmenekült és majd egyszer visszatér. A változatok sokaságát itt nem részletezem. Ernst von Dombrowsky közölt hasonló mondaanyagot Grácban 1915-ben megjelent munkájában. (Jagd- und Schlachtfelder. 106. o.) Az ő változatában Rudolf Oroszországba menekült, ahol hadsereget toboroz, hogy a magyarságot kiirthassa. A Burgenlandban talált változatokban a Hermann által közölt mondákkal való kapcsolatot találjuk meg. (Ez arra is figyelmeztet minket, hogy a burgenlandi nyelvcsoportok elbeszélésanyagában még máig is megmutatkozik a hajdani magyar hatás, amit a hagyományos kultúra sok más egységében is világosan felfedezhetünk.) Mint ahogy Hermannál, úgy az általam találtakban is mindig feltűnik a zsidó és méghozzá szándékos negatív beállításban. Az egyes szövegeket a szöveggyűjteményben felvételeim sorrendjében közlöm, itt azonban az áttekinthetőség érdekében az egyszerűbb formákkal kezdve úgy adom közre, hogy végül is megláthassuk, az egyes motívumokból, hogyan alakult ki összefüggő elbeszélés. Itt nemcsak a burgenlandi magyar parasztfalvakból nyert anyagot közlöm, hanem azokat a majorokból származókat is, amelyek már 1985-ben a „Kire marad a kisködmön” c. könyvemben megjelentek.

A tájon belül élt, bizonyos mértékig ma is él, egy verbális antiszemitizmus, ami azonban nem megy át kiirtó szándékba. A zsidó lakosság itt szorosan együtt élt a más vallású lakossággal. A szegény házalókat emberként ismerték meg, a gazdaggal pedig nem kerültek kapcsolatba. Ezzel magyarázható meg, hogy az antiszemita agitáció hatása itt nem váltott ki gyűlöletet. A Rudolf királyfival kap-

csolatos gyűlöletet keltő szándék sem érte ezt el, az antiszemitizmus megragadt a mondaanyagban.

Ez a történeti mondaszerű elbeszélés olyan elbeszélőtől származik, aki sohasem volt zsidóellenes, velük szemben semmiféle előítélete nem volt. Úgy is mondhatnánk, hogy ő, mint kiváló elbeszélő, elbeszélte a fiatalkorában hallottakat, amelyek számára csak mondaanyagot és nem az amögött meghúzódó gyűlöletet jelentette. Hasonló helyzettel többször is találkoztam a délburgenlandi tájon belül és a különböző variánsokat sohasem antiszemitáktól hallottam. Többek között a hajdani stájer–magyar határon fekvő Wolfauban (Bolfa, Vasfarkasfalva) is elmondták. Ebben a változatban Rudolf menekülése után a poroszoknál megváltoztatta nevét és ő lett Hindenburg. Hitler volt a törvénytelen fia. Erre azért kerülhetett sor, mert Hitler törvénytelen születéséről a második háború alatt, de ma is még sokszor esik szó.

Kérdésünk tisztázásánál meg kell említenem, hogy a zsidóellenes, avagy egyáltalán zsidókkal kapcsolatos elbeszéléseket antiszemitáktól nem hallottam. Ha ezeknél ilyen irányba terelődött a szó, elbeszélés nélkül, csak gyűlölettel nyilatkoztak. A történetek elbeszélői gyűjtésem idején (1961–65) egy személy kivételével hatvan éven felüliek voltak, azaz olyanok, akik még az önmagábazárkózott szellemű falu hagyományos kultúrájában nőttek fel. Abban az időben élték át gyerekkorukat, amelyben a szellemi-, de a különböző politikai ideológiákon alapuló áramlatok is még Magyarországról jöttek, azaz az akkori magyar életformából fakadtak. Ezek közül a zsidóellenes agitáció volt a legaktívabb, amely azonban mégsem vezetett megsemmisítő szándékú gyűlölethez. A szegény zsidó itt nem volt ismeretlen. A házaló vándorárust ismerték minden faluban. Sohasem fogadták ellenszenvvel, de idegen volt.

A közösségen kívül álltak azok a személyek is, akik ugyan a faluból származtak, ott is nőttek fel, ott volt rokonságuk, de születésüktől fogva vagy gyerekkori baleset következtében nyomorékok voltak. Ha a testi hibát csecsemőkorban vették észre, a gyerek igen gyorsan meghalt. A halálozási anyakönyvek meglehetős nagy számban tartalmaznak adatokat, amelyek szerint kisgyerekek tüdőgyulladásban haltak meg. Több esetben nyílt választ kaptam a haláleset okáról. „A bába megmonta, hogy a gyerek nem ép. Miccsinállunk? Asztán télen véletlenül nyitvamaratt az ablak.” A közösségen belül született gyerek sohasem fordul elő a trufákban, erről nem beszéltek tréfásan avagy gúnyolódva. Testi vagy szellemi hibás gyerek születésétől nagyon féltek. Ha az ilyen csecsemőkorát túlélte, az egész család szenvedett miatta. A szülők és az egészséges gyerekek is. Feltűnően nagy az olyan hiedelemmondák száma, amelyek a kicserélt, a váltott gyerekre vonatkoznak, de részben a megnyomás hite is ebből a félelemből fakad. Ez számunkra azt jelenti, hogy nem a nyomorékról, hanem a nyomorékság megakadályozásával kapcsolatos hiedelemről beszéltek csak.

A majorokban egyetlen nyomorék gyerekkel sem találkoztam, a falvakban is csak kevéssel. Ezeket a közösség mindig kizárta. A falutársadalom peremén éltek. Sajnálva lenézték őket. Ez elsősorban a testi hibásokra vonatkozik. Szomorú példát találunk erre a púpossá vált Gaal József elbeszélő életének összefoglalásánál. Akiknek szellemi hibájuk volt, sokkal szomorúbb sorsra jutottak. Főleg akkor, ha a gyerekek, a félig-meddig felnőtt fiatalok bosszantásaira, gúnyolódá-

saira védekezve reagáltak. A felnőttek általában nem támadták őket, mert az ő számukra ezek nem léteztek. Ha valaki házasságkötése előtt rokkant meg, akkor megtűrtté vált. Amíg dolgozni tudott, meghívták a piszkosabb munkák elvégzésére, amit azonban sohasem napszámbérrel fizettek meg, hanem csak alamizsnával. Sohasem élhettek bent a falu társadalmában, mindig csak nézők maradtak.

Nem tekintették teljes jogúnak azokat sem, akik nem házasodtak meg. Legyen bármilyen iskolai képzettségük vagy vagyonuk, a községi képviselőtestületbe nem juthattak be, de még kisebb közösségen belül sem juthattak döntő formában szóhoz. Ezek nem kerültek bele az elbeszélésanyagba, csak a hátuk mögött gúnyolták őket. Ugyanilyen helyzetben voltak az elváltak is, és elsősorban az elhagyott asszonyok. Ők nem az elbeszélés anyagba kerültek bele, hanem a többi asszony nyelvére, amelyik kíméletlen volt. Általában ezek gyerekeit sem fogadták be. Jónéhány evvel kapcsolatos történetet sikerült rögzítenem, ezeket azonban itt nem közlöm, mert részben még élő személyekre vonatkoznak.

A magyar falvakban is sok volt a gyerek. A „fölöslegesek" elvándoroltak. Ennek ez volt a rendje. Amikor látogatóba hazatértek, nem közösítették ki őket mindaddig, amíg bele nem szóltak a falu életébe. Erre ritkán került sor, mert mindenki ismerte az ilyen irányú íratlan törvényt. Más volt a helyzet akkor, ha valaki évtizedek után visszaköltözött úgy, hogy nem voltak vele gyerekei és ráadásul nem nőtt bele újra a falu életformájába. Az „öngyilkos boszorkány" c. fejezetben számolok be az ilyenek sorsáról.

Örökké kizárt maradt a bábaasszony is, akinek különleges erőt tulajdonítottak, akire ugyan szükségük volt, de féltek tőle. Bábaasszony gyereke egyetlen esetben sem nősült szülőfalujából, és ha ott maradt, magányos lett. Ezt a kérédést Csulakné, Bába Roza életleírásánál érintem behatóbban.

A nyomorékság megmaradt, de a részeg másnapra józan lett. A túlzott ivást elítélték ugyan, de a részegeskedőt csak akkor zárták ki, ha az nőszemély volt. Az ilyen asszony ura és gyerekei is a társadalom peremére szorultak. Az elbeszélésanyagba nem kerültek, de megvetéssel emlegették őket.

Az öregek, gazdaemberek, de a földnélküliek is, amikor munkaképtelenné váltak, kiváltak a faluközösségből, illetve azon belül külön helyet kaptak. A gyerekeik, a rokonság, a szomszédság gondoskodott arról, hogy ne maradjanak egyedül, elárvulva. Ez a hagyományos erkölcsi törvényekhez tartozott. Helyzetüket Ribarics János és Balla József életleírásainál világítom meg részletesebben.